Jakab p. 296-316

füzet. XXVI-ik évfolyam. Április 15.

SZÁZADOK.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZILÁGYI SÁNDOR

TITKÁR.

Property of
CBSK
Please return to
Graduate Theological
Union Library

1892-DIK ÉVI FOLYAM.

IV. FÜZET.

BUDAPEST,
NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.
1892.

Figyelmeztetés. Jelen füzethez csatolva kapják tagtársaink a tagdíj s előfizetési díjak beküldéséhez „a befizetési lapokat". Kérjük az ezek használatára vonatkozó utasítás szíves figyelemre méltatását.

TARTALOM.

Lap.

A Hartvik legendáról. **Pauler** Gyulától ... 280
Magyar-lengyel unitárius érintkezések. **Jakab** Elektől ... 296
Az oláhországi Naszturel-család geneologiája. **Veress** Endrétől ... 317

Történeti irodalom.

La morale dans l'histoire. Irta **Lavallée.** Ism. **B. V.** ... 323
Anjoukori Okmánytár VI. kötet. Szerk. **Nagy** Imre. Ism. **Pór** Antal ... 325
Ein Lebenslauf. Irta **Fröbel.** Ism. **L. B.** ... 327
Franciaországnak Mexico elleni harcza. Ism. **(D. K. P.)** ... 333
Arnold von Brescia. Irta **Hausrath.** Ism. **R.** ... 336
Genealogischer Hand- und Schul-Atlas. Irta **Lorenz.** Ism. **Wertner.** ... 342
Aradvármegye és város története. Irta **Márki** S. Ism. **—ys.** ... 344
A dunántuli evang-egyház 1598-ki törvénykönyve. Közli **Mokos.** Ism. **Révész** K. 346
Liptómegye családai története. I. rész. Irta **Mayláth** B. ... 348
Nagy-Szalonta története. III. rész. Irta **Rozvány.** Ism. **Márki** S. ... 348
László erdélyi vajda. Irta **Pór** A. ... 349
Történeti tanulmányok. Irta **Keményfi.** Ism. **D.** ... 350

Tárcza.

Dr. Váczy János birálatára **Bodnár** Zsigmond ... 352
Vegyes közlések ... 355
Történeti könyvtár ... 358

Hivatalos rovat.

Az 1892. április 8-án tartott választmányi ülés jegyzőkönyve ... 359

Figyelmeztetés.

Saját érdekükben is ismételve felkérjük azon tisztelt tagtársainkat kik tagdij- és előfizetési dijaikkal az ügyvédi megintés után is hátralékban vannak, hogy e hátralékokat mielőbb beküldeni (Budapest, Egyetemi könyvtár) — esetleg pár sorban a fizetési időt tudatni sziveskedjenek.

Karasszon József, pénztárnok.

☞ Tagdijak: 5 frt, előfizetés a Magyar Történelmi Életrajzokra: 5 frt, a Történelmi Tárra: 2 frt 80 kr, valamint a megrendelések Házi történetünk Emlékeire 2 frt 40 kr egyenesen a társulat pénztárnoki hivatalába (Budapest, Egyetemi könyvtár) küldendők. A befizetés legkönnyebb postautalvány által eszközölhető.

Karasszon József, pénztárnok.

— **A tagajánlások** s mindennemü a hazai történetirásra s annak kútfőire vonatkozó jelentések, továbbá a »Századok« reclamatiója, lakás változtatás a titkári hivatalba (Ferenczieк-tere, Egyet. könyvtár) küldendők.

A „SZÁZADOK“

minden évfolyamához díszes bekötőtáblák rendelhetők meg aranynyomatú történelmi jelvényekkel ellátva **50** krért, melyekbe a bekötést minden vidéki könyvkötő is eszközölheti.

☞ Megrendelések postautánvét mellett eszközöltetnek. Egyes tábla rendelésénél pedig legczélszerübb a pénzt előre postautalványnyal, a tábla árán kivül még 10 kr. posta- és csomagolásért járó dijjal együtt, beküldeni, mire a rendelt tábla dijmentesen küldetik meg.

Hirháger Károly

könyvkötészete (Budapest, V., Nádor-utcza 32).

583.59
21

A HARTVIK LEGENDÁRÓL.

Karácsonyi János a Századok mult számaiban a kérdésről értekezett, kik voltak hazánkban az első érsekek? Fejtegetésének egyik főpontja, hogy Szent István az az életrajza, melyet Hartviknak tulajdonítanak és Kálmán királynak van ajánlva, nem a XII. században, hanem a XIII-ikban iratott és az elő beszédben említett Kálmán király nem könyves Kálmán királyunk, hanem IV. Béla öcscse, Slavonia herczege, a ki egy darabig Halics királya volt, s a királyi czímet azután is, hogy országát elvesztette, viselte. Az okokat, melyekkel Karácsonyi J. ez állítását támogatja, jobbára már M. Florianus is felhozta a Fontes Domestici I. kötetében, a Hartvik-féle legenda pesti codexének kiadásakor s azokra ugyancsak itt a Századokban több mint tíz évvel ezelőtt egy álnevű iró — Hartwigus — derekasan megfelelt.[1]) Mikor tehát én ujra a kérdéshez hozzá szólok: nem kerülhetek el némi ismétléseket; szolgáljon azonban mentségemre a tárgy fontossága, mely megérdemli, hogy ujra meg ujra meghányjuk, és Karácsonyi úr czikke, mely jobbára szintén csak régi állításokat ismétel.

Tudvalevőleg a szent király életéről három — vagy ha a Hartvik legendát és annak pesti codexét külön dolgozatnak vesszük, — négy külön legendát ismerünk:

1. A legenda minor vagy kis legendát; erről itt nincs mit megjegyeznünk.[2])

[1]) Századok, 1881. 692. s. kk. ll.

[2]) Sok iró e legenda e szavaiban »Licet autenticos librorum scripturas revolvatis, tamen hec breviora legite« (Font. Dom. I. 2.) czélzást lát Szent István más legendáira; de az iró itt csak általánosságban beszél nagyobb igényű és szerényebb, kisebb művekről. Azért mondja: »breviora« — többes számban, minek nem volna értelme, ha csak a maga legendájáról beszélne és ezt hasonlítaná más Szent István-féle legendákhoz.

83677

2. A legenda maiort vagy a nagy — de csonka — legendát; erről különösen ki kell emelnünk, — mint a Hartvik legenda megbirálásánál egyik lényeges pontot — hogy külföldi irta. Több helye mutatja ezt;[1]) például, hogy a magyarokat a kárhozat és tudatlanság fiainak, isteni tiszteletet nem ismerő vad és kóbor népnek nevezi; a koronát »imperalis excellentie signum«-nak a »császári fenség jelé«-nek mondja, mit a *magyar* Hartvik azután »regalis excellentie signum«-ra vagyis »királyi fenség jelé«-re változtat, és végre, hogy szerinte Géza »convocatis . . . Hungarie primatibus cum ordine *sequenti*« teszi Istvánt utódjává. E kétféle rend kifejezése nálunk teljesen szokatlan; nem is felelt meg a valóságnak, de igenis megfelelt a különbségnek, mi p. o. a cseheknél a lěšek és vladykák közt létezett, kiket a XI. század végén és a XII. század elején élt prágai Kozma »Bohemi primi et secundi ordinis«, »secundi ordinis milites«, »primi et secundi ordinis milites«-nek nevez krónikájában.[2])

3. Szent István legendájának azt a formáját, melyet Chartuicius püspök műve gyanánt egyedül ismertek nálunk az ujabb időig, a míg tudniillik 1781-ben Mancini a legenda maior és minort, és e század derekán Érdy a pesti codex legendáját kiadta. Azok a kivonatok, melyeket 1349. és 1350-ben a fehérvári, váczi, esztergomi káptalanok, a somogyi tized adományáról, mint a »Per sanctissimos papas approbata et autenticata« legendából kiirtak, ennek és nem a pesti codex legendájának felelnek meg. E legenda a legenda maior magyarellenes, némely kitételeit módosítja, p. o. a magyar nemzetet gyalázó szavait, az »imperalis« jelzőt elhagyja — más különben, jobbára szolgailag lemásolja, úgy hogy annak némely nem szabatos kitételeit, mint a »secundi ordinis« nemeseket is híven leirja. Még jobban ragaszkodik a legenda maiorhoz

4. a pesti codex, mely — mint a Századok 1884-iki folyamában bővebben kifejtettem — a magyar felfogású Hartvik legendába visszahelyezi a legenda maior szándékosan kihagyott

---

[1]) Lásd részletesebben a »Hartvic-legenda és pesti codexe« czimű értekezésemet Századok, 1884. 739. s. kk. ll. — Imperalis excellentie signum. Legenda Major. Font. D. k. I. 18.

[2]) Jíreček, Das Recht in Böhmen und Mähren. I. 30.

helyeit, úgy hogy ennek következtében például az első fejezetben: a bevezetésben, vagy a pogány lázadásról szóló harmadik fejezetben, ugyanaz a dolog kétszer is említtetik. Karácsonyi úr ezt a felfogást »regének« nevezi, mert szerinte a pesti codex a valódi Hartvik, s abból készült csak később a magyar Hartvik; s a maga szája ize szerint állítván össze, még pedig idéző jel közt, mintha szavaimat szóról szóra hozná fel, véleményemet, a részletekből, melyeket én annak támogatására felhoztam, csak egyre — az Ascric kalocsai érsekségét illető helyre reflectál, s abból, felfogásom czáfolatára, azt hozza fel, hogy a pesti codex irója a nagy legenda adatait használta s annak szavait irta le (28. l.); mintha én azt tagadtam volna, s állításom nem épen az volna, hogy a pesti codex irója ujra a legenda maior szavait toldotta be a Hartvik codexbe, a mely hogy szinte előtte feküdt, a jelen esetben is, már csak abból is kitűnik, hogy abban foglaltatik az adat Ascric kalocsai érsekségéről, melyet a pesti codex is elfogad, míg a legenda maior csak Ascric esztergomi érsekséget ismeri. A ki egyébiránt talán tudni akarja felfogásomat e két munka egymáshoz való viszonyáról, meggyőződhetik magából értekezésemből. Én itt annak ismétlésével, mit ott mondottam, nem untatom a tisztelt olvasót, hanem csak a kérdés állását, a status quaestionist vagyok bátor figyelmébe ajánlani. Van két mű. Az egyik, szerintem, Hartvik műve, a kisebb és nagyobb legendából van összeállítva, némely sajátságos tudósítással, miket magyar vagy magyarországi iró a magyar királynak irt műben tudhatott. E munka magyaros felfogással elég tisztességesen van szerkesztve, és a legujabb időkig egyedül volt ismeretes Magyarországon. A másik, a pesti codex és Karácsonyi úr szerint Hartvik műve, ugyanazt tartalmazza, csakhogy az iró az ismert Hartvikot, helyenként, a legenda maior némely adataival, fordulataival igen ügyetlenül kibővíti, megtoldja; egy összhangzó műből toldott, foldott, magát helyenkint ismétlő dolgozatot ád. Én azt tartom, hogy Hartvik tőle telhetőleg jól csinálta művét, de a pesti codex irója elrontotta; Karácsonyi úr szerint maga Hartvik jól is csinálta, aztán mindjárt el is rontotta művét és ily formában ajánlotta, a magyarokat a kárhozat és tudatlanság fiainak nevezve, ha nem is könyves Kálmán királynak, de legalább mégis magyar

herczegnek. Természetesen azután ezt a rossz munkát — »a magyar másolók« — kik voltak ők és mikor éltek? — »magyaros alakba« öntötték, vagyis: megoltalmazták Hartvikot maga Hartvik ellen, de azért Hartvik nevét meghagyták, s ezt a munkát tekintik aztán authenticus legendának, melyet a pápák approbáltak. Melyik theoria bir több valószinűséggel? Annak eldöntését a szives olvasóra bizom.

Karácsonyi úr maga említi, hogy némely adatok arra látszanak mutatni, hogy Szent István legendája már meg volt a XIII. század elején, sőt meg volt már a XII. század közepén, csak hogy felfogása szerint III. Incze intézkedése a »de utroque iure«-nek kihagyásáról, III. Kelemen pápa megemlékezése a fehérvári egyház kiváltságairól, mely Szent István legendájában foglaltatnék — egy más legendára vonatkozik, holott ez a két hely sem a kisebb, sem a nagyobb legendában elő nem fordul, csak a Hartvik legendában, no meg a pesti codexben. Hogy mely legendában volna tehát meg ez a két hely? ő nem mondja meg, de úgy látszik, hogy igen természetesnek találná, ha ép az a legenda, melyet authenticusnak tekintettek, elveszett, a nem authenticus pedig megmaradt volna. Én, őszintén megvallva, az ellenkezőt tartom valóbbszinűnek; a szíves olvasón a sor, hogy a dolog ily állásában maga mondjon itéletet és én csak mint korhatározó momentumra figyelmeztetem, hogy a meglevő legendák egyike se nevezi még se II. Henrik német császárt, se I. László királyt szentnek, pedig II. Henriket 1146-ban, Lászlót 1192-ben iktatták a szentek közé.

De Karácsonyi úr adatokkal is igyekszik bebizonyítani, hogy a Hartvik legenda a XIII. századból származik. Vegyük sorra okait, még pedig, — hogy a tisztelt olvasó könnyebben követhesse a dolgot abban az egymásutánban, melyben értekezésében előfordulnak.

A Hartvik legenda, meg a legenda maior is — ez Karácsonyi úr első, M. Florianustól kölcsönvett ellenvetése — »Alba Transylvana«-t mond, holott a XII. században és XIII. elején nálunk okleveinkben »Ultrasilva«-t irtak. Teljesen igaza van Karácsonyinak, hogy M. Florianus ezt bebizonyította, s ebből aztán csakugyan az következnék, hogy a legenda maior, melyből

a Hartvik legenda e kifejezést átvette,[1]) szintén csak ily késő kori s ennél fogva a Hartvik legendának még ifjabbnak kellene lenni, ha — a legenda maiort magyar ember magyar latinsággal irta volna. A legenda maior irója azonban idegen. Hogy a »transylvana«-t korhatározónak vegyük, be kellene bizonyítani, hogy külföldön is, a mondott időben, a rendes »trans« kifejezés helyett a nálunk divó »ultra«-t használták, mit se M. Florianus, se Karácsonyi úr meg sem kisértenek. Különben is: a nagy legenda heiligenkreuzi kézirata, mint M. Florianus is elismeri[2]) a XII. századból való s abban meg van a transylvanus, holott ez időben nálunk oklevelekben csak az ultrasylvanus szót használják; s ez maga már oly különbséget mutat a codex és okleveleink nyelve közt, hogy ez utóbbiakból a codex nyelvére, korára, apodicticus következtetéseket vonni nem lehet. Ugyanez áll a »mons sacer« kifejezésről is a »mons sanctus« helyett, melyet M. Florianus szintén a XII. század ellen korhatározónak vesz, — de Karácsonyi úr erre nem reflectálván, mi is csak a teljesség kedveért említjük.

Sajátságosan támogatja Karácsonyi úr felfogását a pesti codex »matrona . . . regis Wladislai sororis filia nomine Machtildis« szavaival. Érdemes a dolgot nyomról nyomra követni. A pesti codex említ egy Matild nevű »matroná«-t, László király testvérének — nevét nem mondja — leányát, a ki »fehér Ulrik gróf neje« volt. Karácsonyi úr már most azt következteti, hogy ez asszonyság 1090-nél előbb nem születhetett, ennél fogva az az iró, ki őt — mint Hartvik — matronának nevezi, nem élhetett Kálmán király idejében, mert az 1114-ben, mikor tehát Mathild 24 éves volt, halt meg (29. l.), következtetése pedig a következő nyomon halad:

»László királynak volt egy Zsófia nevű testvére«: holott a legenda nevet nem mond, Mathild anyját László király Zsófia testvérével nem azonosítja; lehetett egy másik testvére is. A minthogy a bozóki alapító-levél szerint volt is egy Lampertnek — kétségkivül Huntpaznánnak — felesége.[3])

---

[1]) Fontes Dom. I. 23.

[2]) Fontes Dom. I. Elősz. II. III.

[3]) CD. II. 84=VII/5. 102., ki azonban nem azonos azzal a Zsófiával, ki a bozóki monostor alapításánál szerepel.

»E Zsófiának második férje volt Ulrik, karantán markgróf« — a legenda szerint a László testvére *leányának* férje volt egy »fehér« melléknevű Ulrik gróf, nem is őrgróf; ergo: »a legenda adata Zsófia »tágabb értelmű« leányára, vagyis unokájára, Wilfhildis nevű leányának Mathild nevű leányára, Thieppold markgróf nejére vonatkozik,« s ennek korából von aztán Karácsonyi úr következtetést a Hartvik legenda korára.[1]) Ez adatra egyébiránt megjegyzem, hogy a Hartvik igazi legendájában csak »Mathild matroná«-ról van szó; ki leánya, ki felesége volt? azt nem említi. Ugy látszik, hogy a pesti codexben ez is csak olyan, a nagyobb legendából vagy máshonnan vett adat, melyet Hartvik mint valótlant elhagyott vagy sohasem látott, a pesti codex irója azonban visszavett vagy önállóan betoldott. Különben e Mathild asszonyság fiatal hölgy is lehetett, mert a matróna nemcsak öreg asszonyt jelent, mint Karácsonyi úr véli, hanem általánosságban uri asszonyt, s ennél fogva prágai Kozma — Hartvik kortársa — azt irja, hogy a körülbelül 32—33 éves II. Břetislaw cseh herczeg 1094-ben »quondam matronam de Bavaria Lukarth Alberti comitis sororem« vette feleségül.[2])

III. Incze 1201-iki tilalma nem vonatkozott a Hartvik legendára — mondja Karácsonyi; tehát abból e legenda létezését ez időben nem következtethetjük, — mert az előttünk ismert legendában nincs semmi, miben III. Incze pápa megütközhetett, s a mit ennél fogva eltiltott volna; csakhogy nem is arról lehetett szó, mikép *kell* e helyet felfogni, mint értelmezi azt a pápa, hanem mint értelmezheti azt a nép. A szentirást érti az egyház úgy, mint a Hartvik legendát, de azért annak olvasását illetőleg is vannak tiltó rendeletek — »sage prohibition — relativement à la lecture indiscrète et vulgaire des livres sacrés« mint Comte Ágost magát kifejezi.[3])

De, mondja Karácsonyi, lehetett e kifejezés, valamint a III. Kelemen idézte fehérvári privilegium is, Szent István egy

---

[1]) Lásd a genealogiát Annalista Saxoból kiirva Fontes Domestici I. 219—20. ll., melyre Karácsonyi hivatkozik. (29. l. 2. jegyzet.)

[2]) Mon. G. SS. IX. 103.

[3]) Philosophie positive V/3. 261. l.

másik legendájában is, mely különbözött Hartvikétól, de melyet nem birunk és felsorol a Hartvik legendán kivül hat más legendát. (30. l.) Micsoda értéke van ez okoskodásnak, annak megitélését, mint feljebb említém, a tisztelt olvasóra bizom. Itt csak azt említem meg, hogy a hat legenda közül, a melyeket Karácsonyi úr felsorol, a meglevő kicsinyben és nagyban, a kérdéses helyek nincsenek meg; azokra tehát a pápák nem reflectálhattak. A többi négy legendát pedig Karácsonyi úr úgy hozza ki, hogy ha valamelyik irónál valami Szent Istvánról áll, mi az ismert három vagy négy legendában nincs meg, azonnal felteszi, hogy az egy *külön életirat*-ból vétetett, mintha adatok Szent Istvánról csak ilynemű specialis munkákban volnának találhatók. Az általa β) alatt említett magyar lengyel krónika tisztán Hartvikon alapszik, annak egyes részeit szórul szóra kiirja; sajátságai közül p. o. azt, hogy *Ascric Géza* halála után anno *quarto* ment Romába koronáért, magáévá teszi: a többi historiai gallimathiast, a mi benne van, lengyel forrásokból vagy akárhonnan vette, talán részben mindent összevissza hányva — csak kigondolta. Hartvikra utalnak a nélkül, hogy belőlük külön legendára következtetést lehetne vonni a XV—XVI. század irói: Pelbart, ki nem is historikus, hanem hitszónok, a kitől tehát históriai szabatosságot, szigorú kritikát, históriai állításainak érett meglatolgatását nem várhatjuk; a karinthiai Unrest Jakab, a ki Álmost és Árpádot összezavarja, és a humanista püspök Ranzanus γ) δ). Végre a képes krónika ε), vagy mondjuk Karácsonyi urral: »a régi magyar krónika« e szavaiból: «Geicha vero divino premonitus oraculo anno dominice in carnacionis nongentesimo sexagesimo nono, quemadmodum in legenda beati Stephani regis scriptum est, genuit S. Stephanum ex Sarolth filii Gyula« csak az következik, hogy a jóslat volt a legendában, a mint az benne is van, de nem egyszersmind az évszám is, a melyből egyébiránt magából egy külön legendára következtetni még épenséggel nem lehet. Hogy egyébiránt az évszám nem a legendából vétetett, kitünik a zágrábi illetve nagyváradi krónikákból, a melyek chronologicus adatai azonosak a nagyobb krónikákban előforduló ilyen adatokkal; ott megemlíttetnek egyes tárgyak, melyek a legendából vétettek, de a 969-iki nagyváradi króni-

kában szintén felemlített születési év nem e tárgyak közt, hanem egészen külön említtetik.[1])

Ki volt Hartvik püspök? annak tudása annál kevésbbé lényeges, minél inkább hisszük, hogy a munka könyves Kálmán idejében iratott. Az akkori magyar hierarchia tagjairól oly hézagosak ismereteink, hogy bizony létezhetett oly nevű püspök, ha nem is tudjuk közelebbről kilétét; de már nehezebb feltenni ily lappangó, teljesen ismeretlen püspök létezését II. Endre király idejében, mikor már számos oklevél értesít bennünket a magyar egyház jelentékeny, nem jelentékeny püspökeiről. Ên ez előtt 8 évvel itt a Századokban azt állítottam, hogy a Hartvik nevet némelyek azonosnak vették Arduinnal, s ennél fogva talán lehetséges, hogy a mi Hartvikunk a Kálmán korabeli Arduin győri püspökkel azonos.[2]) Tudom, hogy Hartwig és Hartwin különböző név, mint Radwig és Radwin; de az is bizonyos, hogy II. Henrik német császár vetélytársát, Arduin ivreai markgrófot merseburgi Thietmar, II. Henrik rokona, kortársa, eredeti kéziratában meglevő művében — tehát leiró hiba, későbbi ferdítés ki van zárva — következetesen Hartwigusnak nevezi; a kritikus Annalista Saxo egy századdal később ezt ismétli, magáévá teszi és az Annales S. Disibodi[3]) a regensburgi I. Hartwik püspököt *Artwinus*-nak nevezi. Ebből legalább is következik az, hogy könyves Kálmán király idejében egy Hartwiknak vehető püspök létezett Magyarországon; II. Endre koráról azonban ezt, pedig arról már számos az adat, még Karácsonyi úr sem állíthatja. Hogy idegen volt a legenda iró, az még nem zárná ki, hogy könyves Kálmán idejében győri püspök ne lehetett volna; de ez még e passusából sem következik — a pesti codexet idézem: »Marie... gloria tam celebris inter hungaros habetur, quod festivitas assumptionis ... ipsorum lingua regine dies vocitetur«, »Szűz Mária dicsősége oly nagy a magyarok közt, hogy mennybemenetelének ünnepét nyelvükön a királyné napjának nevezik«, mert magyar iró is beszélhet a magyarról harmadik személyben. Különben e kitételt a legenda maiorból irta át Hartvik; de egy-

[1]) M. Florian, Fontes Domestici III. 251. 252.
[2]) Századok 1883. 802. l.
[3]) M. G. SS. XVII. 23.

uttal annak nem hű fordítását ki is javítja az idegen iró, »regine dies«-ét »domine« vagy »magne domine dies«-re »asszony, nagy asszony napjá«-ra igazítja, a mit idegen bizonyosan nem tett volna. Logikai botlást követ el Karácsonyi úr, mikor a legenda irót járatlannak mondja hazánk törvényeiben, mert a gyermek tizedről beszél, a mennyiben még kérdéses dologból biztosra következtet. Hartvik ezt, mint valami rendkivüli dolgot, rendkivüli szigort, nem pedig mint a tized-szedés rendes folyományát említi. Ha authenticus, könyves Kálmán korabeli iró: el kell fogadnunk ezt a nem képtelen adatát, s nem lehet ezt hamisnak vitatván, e bizonytalan vitás dologból kiindulva, az authenticitas vitás kérdését eldönteni. Igaz, hogy a IV. Béla korában készült pannonhalmi összeirás a dézsma ezt a nemét nem említi: de az nem is tartalmazza — mint Karácsonyi véli - - az apátság »összes javait és *jövedelmeit,*« hanem csak »condiciones, officia seu servicia cunctorum hominum pertinentium ad monasterium memoratum« [1]) vagyis a monostor jobbágyainak és szolganépeinek tartozását irja össze, melyre nézve kevéssel előbb II. Endre korában heves és keserű per folyt az alattvalók és apátság közt. A somogyi tizedről ez összeirásban szó sincs. Karácsonyi úr elfelejti azt is, hogy ha e tized oly absurdum lett volna, azt a Kálmán herczegnek iró Hartvik se vehette volna fel munkájába és semmi esetre se authenticalta volna azt a pápa, és vette volna ki hiteles másolatban ép ezt a fejezetet az apátság jogai védelmére 1349., 1350-ben, a mint feljebb említettük. Az aztán más kérdés: mikép alakult a dolog a praxisban? Semmi esetre sem volt gyakori dolog, hogy valakinek tiz gyermeke lévén, a dézsma e sajátságos esete, mely a kolostornak csakugyan kevés hasznot hajtott, beállott volna. Különben a rendes tizedet is — tudjuk — mily nehezen tudta az apátság Somogyban megkapni. Nem lehet csodálkoznunk tehát, hogy okleveleinkben ily esetet nem találunk, ámbár — meg kell említenem — a pannonhalmi benczék egykori levéltárnoka, Sztachovics Remig egyszer említette nekem, hogy ismer okmányt vagy okmányokat, melyek ily dézsmás gyerekről szólanak.[2])

[1]) W. II. 1.

[2]) 1251-ben olvassuk, hogy a kalocsai templom Szent Pál oltárára ajándékozta egy apa fiát; az a templom harangozójává lett, de azután az apa ismét kiváltotta. W. VII. 332.

Felhozza Karácsonyi J. a pannonhalmi apátság kiváltságlevelét (34. l.), melyet Szent Istvántól kapott, abban e gyerek tizedről semmi említés. Nem akarom fejtegetni, hogy a mikor a szent király »de omnibus negociis« rendel tizedet, a többi részletezés csak exemplicativ nem taxativ; tehát abból, hogy valami a felsorolásból kimaradt, nem következik, hogy arra a rendelet nem vonatkozik; de Karácsonyi urnak volna legkevésbbé oka és joga bármi tekintetben e pannonhalmi oklevélre hivatkozni. Csak legujabban ő volt az, ki, a mit már Batthyány Ignácz, Koller észrevettek, ujra, határozottan ismételte és bebizonyította, hogy az oklevél záradéka későbbkori toldás, mert — s ez a legdöntőbb, már Benczur által is kiemelt ok — már 1001-re teszi a pozsonyi vám egy-harmad részének birtoklását, holott ezt csak II. Béla ajándékozta az apátságnak.[1]) Igaz, hogy ő ennél megáll és az oklevél többi részeit valónak tartja: de nehéz elképzelni, hogy egy valódi, fontos oklevelet azzal rontsanak meg, tegyenek gyanussá, hogy hegyibe szúrnak egy *hamis* toldalékot. Míg ez oklevelet mint egészet tekintettük, melynek külső alakja, belső tartalma teljesen megfelel vagy legalább megfelelhet a kornak, melyben állítólag kelt: annak egyes, megfoghatatlan, meg nem magyarázható adatát el *kellett* fogadnunk, mert hisz oly kevéssé ismerjük Szent István korát, hogy annak viszonyaiból határozottan ellenkező véleményt levonnunk nem lehetett. De ha már most látjuk, hogy van ez oklevélnek egy része, mely rendkivüli ügyességgel utánozván a XI. század irását, a legujabb időig tévedésben tartá a tudós világot; oly remek utánzás tehát, mint a pannonhalmi oklevél volna, lehetséges: e kisebb nehézségek sulyban, jelentőségben nyernek, és nyomós ellenvetéssé válik p. o. az, hogy beszélhet Szent István külső ellenségről, német háboruról, mely összeesett Somogymegye lázadásával, mikor minden történelmi adat arra mutat, hogy II. Konrád idejéig a legjobb barátságban volt Németországgal? [2]) Nem lehet

[1]) Karácsonyi J., Szent István király oklevelei, 146. s kk. ll., jelesen 167. lapon és Fejérpataky, A pannonhalmi oklevél 68, 71, 103. l.

[2]) Tudom, hogy iróink a seditio inter theotonicos et ungaros szavakat a bevándorolt németekkel való harczra szeretik magyarázni,de mellőzve azt, hogy Szent István idejében ilyen nagyobbszerű bevándorlás még nem volt, hogy a seditio általában véve zenebonát, villongást is jelent és Kálmán k.

továbbá II. Paschal, III. Sándor, III. Orbán leveleiből, mikor a pannonhalmi apátság jogait megerősítik, kiolvasni, hogy ez oklevél előttük feküdt, sőt bulláikban ellentétben az oklevéllel, mely a pannonhalmi benczéseknek szabadságára hagyja, hogy az egyházi rendet bármely püspöktől vehessék fel, — őket ebben megyés püspökükhöz utasítják. Szabad választást enged nekik ebben III. Kelemen (1189.), de nem Szent István adományai kapcsán, melyekről általánosságban emlékezik, hanem mint specialis kedvezményt, más kiváltságok mellett, a melyekről Szent István 1001-iki oklevelében említés nem történik.

Határozottan 1213-ban találkozunk ez oklevéllel, mikor II. Endre átírja; utána III. Incze erősíti meg, és írja át 1215-ben; de felette gyanus körülmény az, hogy épp ekkor foly a vita a veszprémi püspökkel a somogyi tized fölött. Ugyan ez időtájt a fehérvári vendégek sem akarnak somogyi boraik után dézsmát fizetni; nádori itélettel kell őket arra szorítani, s ime ott van az oklevélben, hogy »vinumque hospitum« is dézsmát fizet! Valamivel korábban pedig — 1210 körül véli Wenzel — Cassinoban jár egy pannonhalmi barát, szorgosan »studiose« tudakozódik annak szabadsága, joga iránt; »ez nálunk is így van« — mondja: s az oklevélben szent István oly szabadságot ad Pannonhalmának, mint a minőt Monte Cassino bir.[1]) Előbb tehát nem tudták e jogok, e szabadság mibenlétét? Az apát székében Urias ül, kemény ember; szerez, perel, veszekedik jobbágyaival; a szentföldre megy és élte alkonyán még látja, hogy a tatárok nem tudják bevenni Szent-Mártont. De — nem akarok itt a pannonhalmi alapító levél hitelességéről értekezni; az »se nem oszt se nem szoroz« — hogy Karácsonyi úr szavaival éljek — a Hartvik legenda kérdésében. Ha azonban mégis van benne valami, az csak az: hogy a hamis toldalékban, mely mindenesetre 1213 előtt készült, Sebestyén érsek szerepel, mint a ki a templom felszentelésénél jelen volt, puszta »archiepiscopus« jelzővel, minden közelebbi megjelölés nélkül. Ez azt mutatja, hogy Sebestyén akkor ismert alak volt; nem is kellett róla mondani, kicsoda; elég volt kitenni,

»seditio ducis Moraviensiumot« említ (H. okmt. VIII. 2. l.) István »de hostibus interioribus et exterioribus« beszél, mi efféle belső zavargást a németek ellen nem enged supponálnunk.

[1]) W. I. 70. 79. 101. 171., VI. 73. 375., CD. II. 248. III/1. 185.

hogy az érsek. Érsek alatt pedig — minden epitheton nélkül — már csak Pannonhalma fekvésénél fogva is, mást, mint esztergomi érseket nem érthetünk. A hamisító tehát Sebestyént esztergomi érseknek képzelte, s annak képzelhették, tudhatták akkor általjában mások is, mert csak nem akarhatott szándékosan oly valami bakot lőni, hogy a koholást azonnal észrevegyék? Sebestyén mint esztergomi érsek pedig, a Hartvik-legendára utal, a melyben egyedül fordul elő; az tehát, hogy a pannonhalmi hamisító — valódi hagyomány vagy combinatio utján őt említi, bizonyítéka lehet annak, mennyire ismerték, mily hitelesnek tartották a legendát már 1213-ban, akkor, mikor Kálmán herczeg még legfeljebb hatesztendős gyermek volt.

Nehéz érteni, miért ne mondhatná magyar vagy magyarországi püspök, hogy az ország számtalan bölcset, tudóst táplál kebelében (35. l.)? Még nehezebb érteni Karácsonyi úr további okoskodását. Az egyház összes viszonyait a püspökségek betöltése körül a X. században nem lehet egy kalap, egy formula alá foglalni. Minő volt nálunk a gyakorlat? nem tudjuk. De azt tudjuk, hogy Bajorországban — annak példája hatott ránk sokban, ha nem mindenben — jobbára a király jelölte ki a püspököt, a papság és nép pedig a székesegyházban megválasztotta.[1]) Megérdemelte-e ez a választás a canoni választás nevet? az más kérdés, de választásnak tekinték. Ilyesmi történhetett nálunk is, sőt a legenda szavai: »canonica electione sublimavit« »kanoni választással felmagasztalta«, majdnem egyenesen az ilyenféle eljárásra mutat, a mennyiben canoni választást említ és mégis Istvánnak tulajdonítja a felmagasztalást. A kanoni választás felemlítésében tehát anachronismust nem láthatunk. Még kevésbbé szólnak könyves Kálmán kora ellen a kőrakások, melyeket a Szent István sírjához zarándokló betegek, mikor már az utban meggyógyultak, raktak. (37. l.) Istvánt 1083-ban canonizálták. Hartvik vagy Arduin győri püspök — ha ő volt az író — munkáját 1111-ig irhatta, mert ekkor már György a győri püspök. Van tehát 28 évi időközünk, sőt — ha nem Arduin az iró — Kálmán haláláig még egy pár esztendő. Ez pedig elég idő, hogy

[1]) Riezler G., v. Bayern I. 388.

kőrakások »sokáig állhassanak«, »szétbányassanak« és az ember róluk, mint »voltról« emlékezhessék. (U. o.)

A X püspökségből merített érv megint olyan petitio principii, mint feljebb a gyermektizedről szóló okoskodásról láttuk. A ki e tiz püspökséget elfogadja, mondhatja, Szent István alapította: Dunántúl: Győrt, Veszprémet, Pécset; Dunáninnen: Esztergomot, Váczot, Kalocsát (azonos a bácsival). A tiszai részeken: Egert, Nagyváradot, Csanádot. A Meszesen túl Erdélyt. A két — lehet mondani — tót püspökséget: Nyitrát és Zágrábot, Szent László adta hozzá.[1]) Karácsonyi úr ugyan azt hiszi, hogy nem lehet és nem szabad többé kételkednünk abban, hogy a váradi püspökséget Szent László alapította (37. l.): de mi azért mégis kételkedünk. A váradi statutum feljegyzése a XIV. század végén készült, majdnem szolgai utánzása a zágrábi hasonló feljegyzésnek és csak annyit mond, hogy Szent László először: Váradon káptalant alapított, azután azt püspöki egyházzá emelte. Ez épenséggel nem zárja ki azt, hogy Biharban már ne lett volna püspökség, és ez a püspök költözködött át Váradra Szent László idejében és tette az ottani társas-káptalant székes káptalanná. Hisz a váradi püspököt még III. Béla idejében is »bihari püspöknek« mondják. Hazai krónikáink, már Salamon idejében, habár nem is teljes szabatossággal talán, mert biharit kellene mondaniok, váradi püspököt említenek; e részük pedig, a mint kimutatható, egykorú elemeket tartalmaznak.[2]) De még ennél is nyomósabb a megfontolás, hogy István — a mint látszik — püspökségei kihasításában tekintettel volt az ország fekvésére, annak magyar lakosságára. *Nehéz tehát elképzelni, hogy a Tiszán túl közepére,* e népes, magyar vidékre ő püspökséget ne rendelt

[1]) Ez az a két püspökség, melynek alapítását Szent László legendája érinti. (Endlicher 239. l.) Karácsonyi a Kath. Szemle III. 89. s. kk. ll. iparkodik bebizonyítani, hogy a nyitrai püspökséget II. László alapította. Minden egyebet mellőzve, okoskodását megdönti az, hogy az alapjául szolgáló CD. VII/2. 150—154. ll. megjelent oklevél eredetijében, mint Fejérpataky László barátomtól tudom, nem »serenissimi, hanem »sanctissimi regis Ladislai« áll. László azonban csak alapítványt tett a püspökségre, de fel nem állíthatta. A felállítás Kálmán alatt történt, s ez fejti meg, hogy Kálmán uralkodása elején, törvényében, Nyitra még mint nem püspöki székhely szerepel.

[2]) Endlicher Mon. 245. Képeskr. C. 55 58. (Florianus, Font. Dom. II. 172., 179.) Várad alapításáról Szent László által u. o. C. 64. 198. l.

volna; a miből természetesen nem következik az, hogy e püspökség ne lett volna talán az utolsó. Abból legalább, hogy Zaránd Egerhez tartozott, azt lehet következtetni, hogy a tiszai vidék eleve Eger és Csanád közt oszlott meg, azután hasíták ki Egerből a nagyváradi vagy bihari püspökséget. Egyébiránt — annyi bizonyos — hogy a váradi püspökség kérdése, mint disputabilis nem döntő ok a Hartvik legenda ellen, oly értelemben, mint azt Karácsonyi úr veszi. Még kevésbbé tekinthetjük »a leghatalmasabb érvnek Hartvik közelkorúsága ellen« (40. l.) elbeszélését Szent István szentté avattatásáról. Igaza van Karácsonyi úrnak, hogy III. Sándor pápa idejéig kétféle szentté avattatás volt: népies és ünnepélyes. A népiest III. Sándor 1170-ben eltiltotta. Az ünnepies az előtt ép úgy, mint azután a szentszéket, a pápát illette, a ki azt hol maga, hol általános vagy részleges zsinaton gyakorolta. Igen világosan és határozottan fejezi ki a dolog állását III. Jenő pápa 1146-ban — III. Sándor előtt — mikor tőle II. Henrik császár szentté avatását kérték. »Jóllehet — írja a pápa — az ilyféle kérelmet csak általános zsinatban szokás teljesíteni, mégis *a római szentszék hatalmánál fogva, mely minden zsinatnak alapja,* a kérelemben megnyugszunk, és — e nevezetes férfit a szentek közé sorozzuk.« [1]) A pápa tehát meghallgathatta, a dolog természeténél fogva meg is hallgatta, hol csak környezetét, hol a zsinatot: de a canonisatio tőle függött, azt zsinattal, zsinat nélkül is tehette. Lambertini biboros — később a hires XIV. Benedek pápa — tudvalevőleg négy vagy öt folio kötetet írt »De servorum Dei beatificatione«. M. Florianus, a ki Hartvik művét ép úgy későbbkorinak tartja, mint Karácsonyi úr, abból ki vett eseteket, melyek az ő felfogásának, hogy a szentté avatás a XI. században csak zsinaton történhetett, kedveztek s abból azt a következtetést vonta, hogy Szent István canonisatiója zsinaton nem történvén, nem történhetvén: a mit Hartvik a pápai szentszék előleges beléegyezéséről mond, csak egy későbbkori iró anachronismusa lehet. Karácsonyi úr úgy látszik ezzel beérte; fölöslegesnek tartotta, hogy Lambertini művét magát felüsse,

[1]) Tametsi huiusmodi petitio, nisi in generalibus consiliis admitti non soleat, auctoritate tamen sanctae Romanae ecclesiae, quae omnium conciliorum fundamentum (nem firmamentum, mint régibb kiadásokban van) est, petitionibus vestris acquiescimus sat. Bernhardi, Konrád, III. 478 l. n. 29.

mert ha azt teszi, a Liber I. caput 8-ban, sok esetet talált volna a XI., XII. századból, a melyben a pápák zsinaton kivül is canonizáltak. Igy, hogy egy-két példát említsek: II. Sándor (1064.) útban a mantuai zsinatra, Milanoban Ariald vértanút a szentek közé iktatta; II. Incze, 38 nappal a pisai zsinat előtt, canonizálta szent Hugót (1135.); Heribert kölni érseket pedig maga VII. Gergely »*annuente Domini, auctoritate apostolica nobis divinitas tradita*«, »Isten akaratjából, az úr által, rábizott apostoli hatalmánál fogva«, iktatta a szentek sorába »miután életrajzából, szentségéről meggyőződött.« [1])

Azt hiszem, ennyi elég annak kimutatására, hogy pápai beavatkozás valami canonizatióba, zsinat nélkül nem oly anachronizmus, melyet csak a XI. századon messze túl élő »kései iró, a ki már hallomásból, vagy egykorúak elbeszéléséből sem meríthetett« hozhatna fel. Azonban ne következtessünk Hartvikból többet, mint a mennyi benne van. O nem mondja, hogy VII. Gergely szentté avatta Istvánt, hanem — azt rendelte el, hogy a kik Magyarországot, szóval, tettel (praedicatione, institutione) a keresztény hitre térítették: azokat tiszteljék szent gyanánt,[2]) a mi alkalmasint a magyarok kérelmére történt. Még általánosabb intézkedés ez, mint a mikor IX. Benedek (1041.) szent Simeon remete szentsége ügyében irta: »*ha* úgy tündököl csodák által, mint emberetek nekünk mondja, építsetek neki egy házat, tiszteljétek szent gyanánt« [3]): de képtelenséget nem tartalmaz. Ez aztán érthetővé teszi azt is, hogy az összeköttetés Magyarország és VII. Gergely közt megszakadván — a pápa Rómából menekült, 1085-ben meghalt, László IV. Henrik pápájához csatlakozott sat. — István királynak szentté avatása se ment rendes canonizatio számba, és csak idő folytán nyert általános elismerést.

A mit Karácsonyi úr ezután (137. l.) Hartvik »nagy baklövései«-ről mond: az — úgy látszik nekünk — szint ilyen sport-tünemény sorába tartozhatik; legalább azzal a be nem bizonyított dologgal, hogy István 975-ben született, minthogy ezt

[1]) Migne, Patrologia latina 148. 658. Maga Karácsonyi is idézi. A levél korára nézve: Lacomblet, Niederrheinisches Urkundenbuch I. 145.

[2]) M. Florianus 1. k. I. 63.

[3]) Lambertini (XIV. Benedek). De beatificatione Lib. I. 8. n. 3. (az 1766-iki kiadás 30. l.)

csak a kamienici, XIII. századbeli, nem épen classicus hitelű lengyel feljegyzések mondják, valamit bizonyítani logice nem lehet. Különben is Szent István megkeresztelésének históriája már meg van a Legenda maiorban, és nem esik a magyar vagy magyarországi Hartvik rovására. I Boleslo lengyel királyt, könyves Kálmán királyunk kortársa prágai Kozma is Meskónak nevezi; azt tehát Hartvikunk valami különös nagy hibájának nem tarthatjuk.[1]) Szintugy — tehetjük hozzá — bár e helytt Karácsonyi e kifogással nem él — nem láthatunk hibát, ha Hartvik, ellentétben a Legenda maior-ral, Szent István megkoronázását nem »anno quinto«, hanem — atyja halála után — »anno quartora«, a negyedik évre teszi; mert igaz ugyan, hogy Szent Istvánt 1001-ben koronázták meg, de azért az — a magyar királyi számítás szerint, mely nem a naptári évet magában (997, 998, 999, 1000, 1001) hanem a valódi időt vette (997—998-ig egy év 998—999 a második év sat.) szintén az 1001-ik esztendőre esik. Végre, mi a pannonhalmi monostor építésének idejét illeti, az már, mióta Karácsonyi úr a Szent István-féle alapító levél hitelét annyira megingatta, nem oly tiszta dolog, hogy annak megkezdését okvetlenül Gézának *kellene* tulajdonítanunk. Hisz Szent Imre legendája szerint is, Pannonhalma építését maga Szent István kezdte meg, s az oklevélnek ellenkező állítása most már — hála Karácsonyi úrnak! — egy okkal több, hogy az egész oklevelet hamisnak tartsuk.

Ezzel befejeztük azt, mit Karácsonyi úr ellenvetéseire Hartvik legendája ellen talán szükséges volt elmondanunk. Ez ellenvetésekben — úgy látszik nekünk — nem volt semmi, a mi Hartvikra anachronismust, későbbi kort bizonyíthatott volna. Sőt — amint a szives olvasó talán meggyőződött — vannak okok, melyek egyenesen a XII. századra, sőt annak első felére utalnak. Ha ez áll, akkor önként megdűl mindaz, mit Karácsonyi úr, sok elmeéllel és fáradsággal, az első esztergomi érsekről Radla Anasztázról összehordott. Megdől mint megdőlt mind az, — a pécsváradi alapító levél hiteles szövege következtében[2])

[1]) Mon. G. SS. IX. 56. 57. A kamienici Annalesekről: Zeissberg, Die polnische Geschichtsschreibung 37. l. Ann. Kam. Bielowski II. 777.

[2]) Mon. Vat. I/4. 580.

a mit eddig Aseric-Anasztáz esztergomi érseksége mellett, kalocsai érseksége ellen felhoztak. Valóban furcsa dolog, hogy a mikor a Hartvik elbeszélése által oly világossá lesznek egyes, kétségtelen, de elszigetelt tények: megfejthetjük: ki volt az első esztergomi érsek? mikép s miből lett Aseric püspökké, majd érsekké? mikép keletkezett a kalocsai érsekség? mikép szerepel ez érsek a külföldön? — ezzel nem elégszünk meg, hanem kuszáljuk, zavarjuk a megbizhatót, mindenféle, nagyon is problematikus elméletekkel; ily szükségtelen, valószinütlen combinatiónak tünik fel az is, mikor a Hartvik legenda Kálmán királyát úgy állván a legenda kérdése, mint fejtegetésünkben láttuk — erőnek erejével IV. Béla öcscsévé akarjuk tenni. Kálmán királyunk a »könyves«, mint tudjuk tanult ember volt. Szent István művét befejezni, sőt javítani törekedett.[1]) Előtte 12 évvel emelték fel Szent István tetemeit. Teljes, hiteles, a magyar adatokat, okleveleket — mint II. Szilveszter bulláját, a fehérvári káptalan kiváltságlevelét — felhasználó életrajza még nem volt. Nem-e természetes, hogy Kálmán király ilyet kivánt, ilyet iratott? Míg viszont: ki volt az »orosz király« Kálmán herczeg? Mint gyermeket vitték már Halicsba, megházasíták: de se király, de még férj sem tudott lenni. Vitéz, jábor ember volt: inkább Szent Imre, mint Szent István, hűséges követője testvérének, IV. Bélának, teljesen önállóság nélkül. Mikor Halicsot végkép elveszté, Slavonia herczegévé lőn és azt kormányozta tizenöt esztendeig, de kortársa, a spalatói főesperes Tamás a történetiró — bár talán nem egészen igazságosan — csak azt írta róla: »hogy semmit sem tett, amit megemlítenie érdemes volna.«[2]) Ha a XIII. század harmadik negyedik tizedében Magyarországon Szent István életét irják: azt IV. Béla, de nem testvére Kálmán herczeg iratta volna, s abból bizonyosan nem hiányoztak volna Hunt és Pázmán, mint nem hiányzanak a pannonhalmi oklevélből; ivadékaik: Tamás és fiai Sándor, Scbes ez időben alapíták meg az első magyar dynaszta családot, a szentgyörgyi és bazini grófok nemzetségét.

Pauler Gyula.

[1]) V. ö. Decretum Colomani regis Endlicher, i. h. 359. 360.
[2]) Hist Salonitana c. 31. Schwandtner, Scriptor. R. H. III. 583.

MAGYAR-LENGYEL

UNITÁRIUS ÉRINTKEZÉSEK A XVI—XVII-IK SZÁZADBAN.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I. A magyar-lengyel érintkezések történetének mai állása.

Egy rég letünt világ emlékeit csak romjaiban hozza a közönség elé e felolvasás, mely világnak szellemi része a magyar-lengyel rokonszenv, a fenmaradt lényeg a Magyarország erdélyi részeiben élő, 8 esperesi körben 107 eklézsiára oszlott 66,000 székely unitárius. Lengyelország, és unitárius vallás ott, ma nincs. *Jam seges est ubi Troja fuit* = Trója helyén fű nő s vetés. A mi egykor irásban vagy nyomtatva létezett, abból is csak töredékek maradtak fenn.

Világtörténelmi érdekű jelenség az, hogy két nemzet közt, mely nem rokon fajú s egymás nyelvét nem érti, hogy lehet oly mély rokonszenv s kölcsönös nemzeti vonzalom, a minő a turáni magyar és szláv faju lengyel nemzet között legelső királyaink óta fennáll, s a múló századokkal nem gyöngül és nem szünik meg, inkább erősbül.

Hogy ez így van, a közös történet tanusítja oly tények nyilvánulásában, melyeket kétségbevonni, bizonyító erejöket tagadni nem lehet s értéküket kicsinyleni makacsság. Mindkettő királyt adott egymásnak, a kik megőrizték a nemzeti szabadságokat s az ország határait, s közülök nem egy — úgy fordulván a had koczkája — csatatéren vérzett el hadaival együtt népéért s a hazáért.

Mikor balsors érte egyiket: trónját vesztette el a király, vagy öröklési jogát a királyfi, a másik menbelyet adott nekik, védte a menekültekben az általuk képviselt nemzeti jogot. I. Endre és Béla, I. Géza és László trónkövetelő magyar királyi herczegek lengyel segélylyel, a királytól gyámolítva foglalták el őseik trónját. I. Zápolyay János királyt, midőn ellenfele országából kiszorította, Tarnowski János lengyel királyi főhadvezér két éven

át királyhoz illőleg fogadta Tarnow városában. Laski Jeromos, híres lengyel államférfi tervezte és valósította meg a hontalan király országába visszatérhetését. Izabella királyné és fia öt évig volt ott mint bujdosó. II. Rákóczi Ferencz elvesztvén Magyarország felszabadítása végett vívott harczai sikerében bizalmát, 1711. szintén Lengyelországba menekült. Az 1848—49-iki magyar szabadságharczban közreműködött lengyel segélyerőt legyen elég csak megemlítnem, jelentőségét tudja mindenki.

Magyarország és Erdély is menhelyet adott Lengyelország szabad gondolkodóinak, 1660. vendégszeretőleg fogadta be unitárius hitökért [1]) száműzött fiait és leányait, az 1830/1 és 1863. évi fölkelésök- és legyőzetésökkor az Erdélyen átkisért foglyok mellett az ottani magyar ifjuság tüntetett, Magyarország vármegyéi ügyökben a kormányhoz felirtak, a menekülteknek a nemesség saját udvarában és falusi birtokain hajlékot és életmódot — nevelőséget, udvari tiszti állást sat. adott; ma is sokan élnek közöttünk alkotmányunk védelme alatt, velünk testvéries viszonyban, megőrizve sziveikben elhagyott hazájok emlékezetét s nemzeti törekvéseik csábos eszményképét.

A magyar-lengyel viszonyt mély és igaz felfogással fejezte ki 1575. nov. 15. a varsói lengyel országgyűlésen Báthori István erdélyi fejedelem s később megválasztott lengyel király követe, az unitárius Blandrata György. »Hogy az ország Rendei a dologról helyesen itélhessenek — ugymond — a két ország egybeköttetéséről s a magát megválasztatni óhajtó erdélyi fejedelem egyéni tulajdonairól csak futólag két érvet érintek. Az első Magyarország és Lengyelország egyformasága, a mi erősebbé teszi a kettő közötti barátságot; ezenkivül mindkét nemzet erkölcsei, törvényei és szokásai hasonlók; fegyverzete s hadi rendtartása, vallása és szabadságai s életmódja ugyanazok; ehez járul a régi, sokszor benső viszonyban létel, mindkét ország viszontagságai, állandó egyetértésök, s a kölcsönös segélyadás könnyüsége. Mindezek rendkivül megnyerik a sziveket s az országokat meg szokták szilárdítani.« [2])

Hihetően a lengyel öntudatban élő e visszaemlékezések indították Czartoriszky László lengyel herczeget egy magyar-lengyel történelmi mű irása végett a m. tudom. Akadémia 1869.

---

[1]) A lengyel és más külső történetirók mind a *Socinianus* nevet használják, minthogy a lengyelek közül sokan a Fausto Socini vallási felfogását helyeselték, de az ottaniak és erdélyiek is magukat mindig *unitáriusoknak* nevezték, irták és tanították. A törvényekben is ez van megnevezve. Mindkét nemzet tudósai nem Dávid Ferenczről vagy Sociniről, de elvről kivánnak neveztetni.

[2]) *Báthori István lengyel királylyá választatása.* 1887. 8. 317—18. ll.

jul. 26. és okt. 4. tartott összes ülése határozata alapján 1000 osztr. frt pályadíj kitűzésére,[1]) a mi 1872. decz. 31-kére eredményt nem mutatván, az Akadémia 1873. jan. 7-iki összesülésben 1875. decz. 31-ére ujabban kitűzte a pályadíjat: *A magyar és lengyel nemzet politikai és mivelődéstörténelmi egymásra hatásának a lengyel kutfők felhasználásával megirására;* de ismételt kitüzés után sem érkezvén rá pályafelelet: 1883-ban nyilt pályázatot hirdetett megosztott pályadíjjal, s igy jött létre: *Báthori István lengyel királylyá választatása története,*[2]) most munka alatt van uralkodásának megirása 1576—1586-ig; ily czélra és irányban készült s jelent meg: *Izabella özvegy királynénak és János Zsigmond vál. királynak 1552—1556-ig Lengyelországban tartózkodása története,*[3]) valamint *Békés Gáspár életrajza* is.[4])

Mikor a Báthori István uralkodása tiz éve is meg lesz irva, a magyar-lengyel politikai és mivelődési egymásra hatásnak 18 évi történetét birni fogjuk. De kérdem: ha a pályakérdés másik felére nem érkezik felelet, elég lesz-e téve ezzel a Czartoryszki herczeg által megfejteni óhajtott történelmi feladatnak? El lesz-e érve azon czél, hogy a magyar és lengyel nemzet rendszeres egész műből olvashassa meg őseinek együtt viselt dolgait, különböző időben és viszonyok közötti érintkezéseiket, a királyválasztások küzdelmeit, a hitfelekezetek sokszor áldz harczát, a magyar és lengyel ősi alkotmány és politikai intézmények, a honvédelem, nemzeti viselet és társadalmi szokások rokon sajátságait és egymástól eltérését? Ki fog-e tünni a két nemzet érzületi és jellemi egyezése és különbözése? a miből aztán az egymás iránti rokonszenv lélektani oka és alapja önként fejlődjék ki s világíttassék meg?

E czél még csak kis részben van elérve. A nagy gonddal irt s tanuságteljes, előbb említett művek maguk is e nézet mellett tanuskodnak.

Ugy gondolom tehát, hogy nincs helyén kivül figyelmeztető szót emelni a magyar és lengyel egymásra hatás történetének a maga egészében megirása iránt. Hangsulyoznunk kell, hogy ily irányú és keretű pályaműnek létrejövetele mindkét nemzetre nézve tudományi és nemzeti politikai szükség, s megirását a magyar történelem mivelőitől joggal várja a közönség. Ránk magyarokra nézve a nagy szláv világból a politikai és alkotmányos

[1]) *Századok* 1869. 580. l.

[2]) *Báthori István lengyel királylyá választatása* 1574—1576. *Szádeczky Lajos*-tól 1887.

[3]) *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban* 1552—1556. Ugyanazon irótól 1888.

[4]) *Kornyáti Békés Gáspár* 1520—1579. szintén *Szádeczky L.* műve.

szabadság e nemes képviselőjét, a lengyel nemzetet barátunkkul birni nagy előny s megnyugtató tudat.

Mi tartja fenn a barátság régi kapcsait? mi képes annyira megerősíteni a kölcsönös rokonszenvet, mint a két nemzet közös történetének birása, mely mindkettőnek igaz forrásaira visz rá, s meggyőz arról, hogy bár voltak közöttünk olykor politikai, sőt kardösszecsörrenések, de azokat a béke visszatértével ismét szívélyes viszony s baráti jobb-nyujtás váltotta fel.

A kérdés ily nézőpontból felfogása birt engem arra, hogy a magyar és lengyel érintkezések oly teréről, mely nekem önként kinálkozott, de történészeink előtt nem volt oly ismeretes és hozzáférhető, mint előttem és nekem, némi közérdekű részleteket válasszak ki s dolgozzak fel a Czartoryszki-dijra pályázók érdekében, olyakat, melyek szorosan a kérdésre tartoznak, ujak s megismerésre méltók.

II. Magyar-lengyel érintkezések egyházi téren.

Tudva van, hogy a Magyar- és Lengyelország közötti viszony az önálló királyság korában a vallás ugyanazonosságában találta egyik főokát, a másikat a földrajzi fekvés és nemzeti jellem rokonsága tette. A reformatio elterjedése Lengyelországban s Magyarország Erdély részében megerősítette a két nemzet közötti rokonszenvet s új politikai kapcsokat hozott létre. E két tényező hatása adja az irányt sok ideig mindkét ország történetének, úgy a politikában, mint a közmívelődés terén. Az egyház és iskola talpig felfegyverzett két oly hatalom, mely minden érdeket uralma alá kerített. A mily küzdelemmel vivta ki létjogát a reformatio, úgy érvényesítette befolyását minden irányban, s erejét saját legujabb fejleménye, az unitárius hitvallás irányában is vasszigorral érvényesítette, elannyira, hogy az törvény által Európának csak két pontján biztosíttatott: Lengyelországban a Jagellók, Erdélyben a Zápolyayak birodalmában. Németalföld és Belgium csak egyetemein tűrte a szabad vallási nézetirányt, egyházak alakulását nem engedte. Olasz- és Németország szabad gondolkodói hazájukból számüzetvén, vagy azt önként elhagyván: az előbbi két országban találtak menhelyet, s ha csatlakoztak az ottani unitárius egyházak hitfelfogásához, papi és tanári állásra alkalmaztattak.

E két országban a lelkiismeret szabadsága csaknem egy időben biztosíttatott törvény által, Lengyelországban egy század mulva megszűnt, de Erdély minden viszontagságai között maig fentartotta azt. A kis országban az 1557. jun. 1-ői thordai országgyűlés mondotta ki: »hogy mindenki, akár a régi *(katholikus)*,

akár az új (*lutheranus*) czeremóniák szerénti vallást követhesse.« [1]) 1563. május 28. szintén a thordai országgyűlés megerősítvén az előbbi törvényt, ujabban kimondotta, »hogy kiki a melyik vallást akarja, követhesse, s abban senki ne háborgassa.« [2]) Lengyelországban 1556., tehát egy évvel hamarabb mondotta ki az országgyűlés törvényül: »hogy minden nemes ember oly vallást fogadhat el, s házában olyan isteni tiszteletet tarthat, a milyen lelkiismeretével megegyezik, csakhogy az a Szentiráson alapuljon.« [3]) A lengyel és magyar törvény közötti ama különbség, hogy egyik csak a nemességnek adta meg a hitszabadság jogát, csak alaki, lényegben egyező; mert a magyar alkotmány szerint a jobbágynak nem lévén személyi joga és polgári tulajdona, földesura átvihette s tényleg át is vitte jobbágyait a maga vallására, a miből sokszor lett országgyűlési panasz, felszólalván ellene a más vallású birtokos oly esetekben, mikor egy unitárius vagy Kálvin hitvallású egész falut, és így a panaszló jobbágyait is a magáéival együtt átvitte. 1573 a Varsóba január 6-kára egybehívott országgyűlés: »ujabban törvényesen biztosította minden keresztény hitfelekezet — a végzés ily általánosságban szól — tehát a Luther, Kálvin és Socini szerinti unitárius vallások híveinek egyenjoguságát«; de a jobbágyokra nézve most is kiköttetett a nemesség azon joga, hogy azokról vallási tekintetben is szabadon rendelkezhessék. Itt a nem-nemes lelkiismerete a földtől és földesurtól tétetett nyilván függővé,[4]) a mi Erdélyben csak hallgatólag

[1]) *Dávid Ferencz Emléke.* 1879. 8. 31. ll.

[2]) *Historia Ecclesiastica Transilvano-Unitaria.* Steph. Fosztó Uzoni. Lib. I. Vol. 1. 30. l. *A székely-keresztúri unitárius középtanoda példánya.* Kézirat, melyet én felolvasásomban végig használok s a kötetekre és lapokra hivatkozást a szerint teszem. Megjegyzem 1. E kéziratból 1 példány az Unitárius egyházi Főtanács levéltárában is van, de az csak két kötet, a nálam levő hat kötetből áll. 2. Ezt a történetet *Kénosi Tőzsér János* aranyosszéki bágyoni pap és köri jegyző 1767-ben kezdette irni, meghalván az 1. könyv vége megirásakor 1772. folytatta bővítve és részben megigazítva a többi könyveket Uzoni Fosztó István, Kénosinak mindkét tisztében utóda 1774-től 1778-ig, a mikor ő is elhalt, s művét Kozma Mihály szent-gericzei pap és esperes 1798-ig folytatta, ő ekkor meghalván, második fia, *Kozma* János 1800—1817-ig csokfalvi pap a 6-ik kötet végéig irta meg; meghalt 1840. Ettől fogva nincs a *kéziratnak* folytatása. Az unitárius egyház példánya csak az Uzoni-féle folytatásig terjed.

[3]) *Count Valerian Krasinski:* Historical Skëtch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland and of the influence which the scriptural doctrine have exercised un the Country in literary, moral and political respect. London I—II. Volum. Német forditása: *Geschichte des Ursprungs' Fortschrittes und Verfalls der Reformation in Polen* und ihres Einflusses auf den politischen, sittlichen und literarischen Zustand des Landes. Von *Gr. Valerian Krasinski.* Nach dem englischen Original bearbeitet von *Wilhelm Adolf Lindau.* 8. Leipzig. 1841. 111 l.

[4]) *Ugyanott* 164—165. ll.

történt. Erdélyben 1564. a Luthert és Kálvint követők hitszabadsága névszerint kifejeztetett a törvényben.[1]) 1571. január 6. a marosvásárhelyi országgyűlésen a király, II. János Zsigmond élő szóval tett előadására az unitárius hitvallás is ujabban megerősíttetett,[2]) s a király példája, Dávid Ferenczuek elragadó szónoklata s izgató könyvének hatása következtében Csik-Gyergyón kivül az egész országban elterjedett, nyugaton Nagy-Váradig, északon Szathmárig és Nagy-Bányáig, délen egész Baranyáig, Makóig, Simándig, Pécsig. Az unitárius egyházak száma akkor 500—600-ra ment, 18—20 esperességre osztva. Csak Baranyában és Temesvármegyében 60 egyház volt s püspöke a hires *Kárádi Pál,* a legelső magyar szinmű irója.

Izabella királyné és fia sok kegyelmében részesült Kolozsvár új egyháza.

Az erdélyi püspök, prépostok, káptalanok, conventek s más egyházi javak secularisatióját 1556. márcz. 2. Petrovich Péter helytartó alatt lefolyt szászsebesi országgyűlés 1. t.-czikkében mondotta ki,[3]) a királyné a november 25 — decz. 7-iki kolozsvári országgyűlés 38. t.-czikkében a rendek hő kivánsága következtében annak kegyelmes és érett megfontolását s tanácsosaival egyetértve elhatározását későbbre igérte.[4]) Ez — ugy látszik — kedvező volt, mert e birtokok nem adattak vissza az előbbi tulajdonos papságnak, hanem a fejedelem és ország közszükségére fiskusi kézen maradtak. Kolozsvárra nézve 1557. junius 1—10. a thordai országgyűlés egyik t. czikkében még azt is kimondotta, hogy a királyné e várost iránta és fia iránt tanusított különös hűségeért valamely birtokadománynyal jutalmazza meg, hogy hűsége megbizonyítására annál alkalmasabb legyen.[5]) Ekkor és a királyné engedélyével, vagy korábban a nép tettleges kezdeményezése folytán-e? irott adat nem maradt fenn róla, de bizonyos, közel koruak följegyzéséből, hogy a zárdák, kápolnák lerontattak, a szerzetesek és papok eltávoztak, a katholikus egyházi javak és birtokok urat és birtokost cseréltek.[6]) A *Kömál* nevű szőlőhegy közepén a Szent-Egyedről nevezett zárdát és Szent-György kápolnát a közönség Fodor István birónak engedte át. E zárda körül nemsokára Dávid Ferencz plebánus birtokában 11 hold szőlőt tüntetnek fel az egyházfiui számadások. Vajjon királyi adományból-e? — a mire a fennebbi juniusi törvény utalni

[1]) *Dávid F. Emléke.* 62. l.
[2]) *Ugyanott* 184—185. ll.
[3]) *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* I. köt. 570—571. ll.
[4]) *Ugyanott* II. köt. 64—65. l.
[5]) *Ugyanott* II. köt. 81. l.
[6]) *Kolozsvár Története* II. köt. 84. 102. ll.

látszik vagy Fodor Istvántól szerezte meg az új eklézsia? irott emlék nem szól róla. Azt is számadások igazolják, hogy a város mint kegyúr, míveltette e birtokot papja javára, de hihetően költséges volta s gyakori rosz termés miatt eladta, s pénzfizetést rendelt helyette. Erre mutat az, hogy a zárda-rom körében a szőlőket ma is unitáriusok birják;[1]) a minek oka az, hogy az egész város elébb Luther, majd Kálvin, végre az unitárius vallást megalapító Dávid Ferencz hitnézetére tért át, s magával vitte javait és adományleveleit.

A mint elébb érintém, a külföld szabad nézetű tudósai elébb a közeli és ismertebb Lengyelország főurainál és unitárius eklézsiáiban kerestek állást, ott éltek évekig s onnan jöttek többnyire megválasztva és felszólítva Erdélybe Kolozsvárra, Hollandiából csak egy, Németországból is egy. S ennek két oka volt. *Egyik* az, hogy ama korban átalánosan elfogadott tudós-nyelv a latin volt, a mit minden mívelt ember, sőt igen sok uri hölgy is tudott. Ez volt a mívelt országokban a közoktatás, a tudomány és társadalom közvetítő eszköze. A nemzeti nyelv mellőzve lévén: ez nem volt akadály bármely külföldi tudósra nézve, hogy az iskolákban taníthassanak. *Másik* ok a kolozsvári magyar és szász polgárság azon önkormányzati jogában gyökerezett, hogy mindkét nemzetiség saját nyelvén tartotta a nagy és kis templomban felváltva — egy vasárnap egyik, más vasárnap a másik az isteni tiszteletet és egyházi szertartásokat, a magyarok magyarul, a szászok — mivel nem volt szász irodalmi nyelvök — németül, tehát mindkettőnek nyelvét értő pap kellett. Az első vagy főpapságban is (ez volt a *plebánus*) a két nemzetiségüek egymást váltották fel: ha meghalt a magyar főpap, szásznak kellett következni utána, tehát választani is, ha ez halt meg, magyarnak. De a sor szerint következő főpap mellé köteles volt az illető magyar vagy szász eklézsia magyar és német prédikátort, a főpap elegendő káplánt állítni és fizetni, utóbbiak az ő asztalánál étkeztek s a plébánia-házban laktak.

Az erdélyi szászság — Kolozsvárt s Beszterczevidék néhány eklézsiáját kivéve — universitása végzésénél fogva — Luther vallásában maradván meg: unitárius papot Németországban nem képeztetett: Kolozsvárnak tehát kivülről kellett oly híres embereket hívni be, a kik szabad irányuak s a magyarok papjával a versenyt kiállják. A két nemzetiség közt ez a vetélkedés mindig meg volt.

Másik sajátsága az akkori viszonyoknak, hogy a képzett pap és egyházi jövedelem is kevés levén: a plébánusnak és

[1]) *Kolozsvár Története.* Szövegvilágositó *Rajzai.* I. füzet XXI tábla.

prédikátoroknak a kolozsvári felsőbb (*akadémiai*) rangú iskolában tanítni kellett rectori, utóbbiaknak lectori minőségben. Erről tüzetesen hátrább lesz szó.

Az első külföldi prédikátort *Erasmus Jánost* 1588 körül Lengyelországból Jacobinus Bernárd kolozsvári tanácsi kiküldött, Báthori Zsigmond fejedelem engedélylevele mellett [1]) hívta be. Ez, mint az antwerpeni felsőbb iskola tudós tanára, már rég ismeretes volt irodalmi munkáiról. Könyvbe foglalván s titkon kiadván hitnézeteit: ezek nemzete felfogásával ellentétben állottak, a fejedelem megtiltotta forgalomba bocsátását, s neki ezért hazáját el kellett hagyni; előbb Lengyelországba, onnan Kolozsvárra ment, s hitnézetei felől kikérdeztetvén, másodpapi állást nyert a szász eklézsiában oly föltétellel, hogy Fausto Socininek — a kivel egy hitnézeten volt — az erdélyi unitáriusokétól különböző tanait a szószékből ne hirdesse.

Erasmust a görög nyelvben oly járatosnak irja Béza Tódor, s utána Uzoni F. István, unitárius egyháztörténetiró is, hogy Junius és Tremellius Biblia-fordítását megjavította. Meghalván 1592. jul. 6. Hunyadi Demeter püspök és plebánus, miután eltemettetett, a szász eklézsia sürgette a választást, kivánta, hogy a püspökséget ne válaszszák el a plébánusságtól, de a tanácskozás félben maradt, s bár többször gyűltek össze, a választás részint azért, mert most a plebánusság a két nemzetiség közti unio szerént a szászokat illette, ezeknek pedig ily egyénök nem volt, egy Hartel János nevű, a kivel levelezésben voltak, nem jött el; részint azért, mivel Erasmusnak hitnézetéről előbb nyilatkozni kellett, 1593. szept. 25-ig haladt, s csak akkor választatott meg a szász nemzetbeliek részéről kolozsvári plebánussá, bár a közönséggel nem minden hitczikkben értett egyet.[2])

Erasmusnak sok műve maradt kéziratban, nehány nyomtatva is megjelent; [3]) halála ideje bizonytalan. Cromer János, a

---

[1]) *Kolozsvár Története.* Oklevélt. II. köt. 159. l.

[2]) *Hist. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 342—43. ll.

[3]) 1. *Anthithesis Doctrinae Christi et Antichristi de Uno Vero Deo.* A. 1585. Typis Alexii Radecii 8. Az iró neve nincs rajta, de Fausto Socini Radeczki Mátéhoz, Bálint atyjához irt 3-ik levelében övének irja. *(Fausti Soc. Senensis ad Amicos Epistolae.* Racoviae. 1618. 141 l. Kiadta czáfolattal Zanchius Jeromos Neustadtban. *(Neo-Stadium)* 1586.)

2. *Ad Faustum Socinum* pro Christi praeexistentia ante Secula, cum *Fausti Socini* Responsione. A. 1584.

3. *Ad Faustum Socinu mErasmi Johannis Epistola,* in qua is de scripto quodam suo agit, qui Causas, propter quas vita aeterna contingat, conplectitur etc. *Fausti S. Senensis ad Amicos Epistolae.* 401—2. ll. Erre *Socini felelete* 1590. apr. 20. 402—407. ll.

4. *Régi Magyar Könyvtár* I. köt. 238. és 563. szám szerint mindkét mű sok kiadást ért.

kolozsvári iskola rectora, azt hagyta fenn *Napló*-jában, hogy Göcs Pál, jeles ifju, 1600. igtattatott be a rectorságba, Uzoni F. pedig Erasmus halálát 1602. elejére tette, azért, mert márcz. 2. helyére a két nemzet Uniója szerént a magyarok részéről Göcs Pált választották rectorrá és főpappá.[1]) A két tudósítás úgy egyeztethető, ha az előbbi évben történt rectori beigtatást az 1602-iki pappáválasztástól egészen különböző ténynek vesszük.

A szintén Lengyelországból meghívott második predikátor *Rádeczki Bálint* (Valentinus Radecius), a luclawicei iskola rectora volt.[2]) E tudós férfi megválasztatására és behívására különös politikai esemény szolgált okul.

Mikor 1603. Székely Mózes, az ország főhadvezére s harcz közben választott fejedelem Kolozsvárt ostrommal bevette s Básta cs. főhadvezért és helytartót onnan kiűzte, a sokat sanyargatott polgárság őt ujjongva fogadta s az ily alkalmat felhasználni szokott alsóbb néposztály megrohanta, kirabolta a farkasutczai Ferencz-rendi zárdát, a papokat elkergette, egyet meg is ölt, s városszerte szörnyű rombolást és pusztítást követett el. De Székely Mózes nemsokára Brassóhoz közel Apácza mellett vívott harczban elesett, Básta Kolozsvárt visszahódította s rajta roppant sarczot véve fel, polgárságán kegyetlen bosszut állott. Az előzött jezsuiták a városi (unitárius) birót, Tótházi Miklóst, Göcs Pál plebánust s Thoroczkai Máté püspököt a tanárokkal és tanuló ifjusággal együtt vádolták be, mint az elkövetett tények okozóit s a nép felbátorítóit. A birót Básta felakasztatta, a püspök a thoroczkói vasbányákban rejtőzött el, míg dühe csillapult, az ifjuság szétkergettetett s az iskola a jezsuitáknak adatott vissza, Göcs Pál Lengyelországba menekült s ott bujdosásában 1603—4 Rádeczki Bálint a luclawicei iskola rectora rendkivüli szivességgel fogadta és sok jóságot tanusított iránta.[3]) Mikor 1605. Bocskai István fejedelem Erdélyt és Kolozsvárt Bástától visszafoglalta s az unitáriusokat jogaikba s javaikba visszahelyeztette, a hazájába tért Göcs Pál megemlékezett lengyel jótevőjéről, őt a városnak ajánlta, s a szász nemzetiségüek papjokká és iskolarectorrá választván, díszes polgári küldöttség által hívták meg és hozatták el Kolozsvárra.

Érdekesen irja le ezt az egykorú Segesvári Bálint *Napló*-jában. »Ez a *Valentinus Radecius* német nemzetű vala, és mikor Göcs Pál uram Lengyelországban bujdosnék a németek elől, a mikor a farkasutczai klastromokat elrontatta volt, akkor esmér-

[1]) *Hist. Eccl.* sat. Lib. 2. Vol. 2. 185. l. Összevetve: Lib. 1. Vol. 1. 343—44. l.

[2]) *Unitárius Vallás Történetei Erdélyben.* 1840. 153. ll.

[3]) *Historia Eccl. Transsilv. Unitar.* Lib. 2. Vol. 2. 569. l.

kedett volt meg vele, s a mikor hazajött, nagy dicséretet tőn felőle a városnak; azután érte küldének és ide Kolozsvárra hozák. Ez a fejedelem előtt is kedves vala az ő deákságáért, jóllehet nem az ő religiójáu volt, de igen ékesen szólott deákul, s a deák szó mint a méz úgy folyt ki szájából.« [1])

Erre megjegyzést kell tennem. Segesvári unitárius volt maga részesnek mondja Göcs Pált a klastromok lerontásában Ez Básta és a jezsuiták eljárását enyhíti, ha egészen nem igazolja is.

Rádeczki Bálint, Rádeczki Máté danczigi köztársasági titkár fia volt, magas szál ember, vöröses arczú, kemény tekintetű, kiálló szemű, testes, csendes és méltóságos járású, kedves társalgó és nyájas beszédü, ékesen szóló férfi. Igy jellemzi őt Uzoni F. István unitár. egyházi történetíró.[2])

Két évet töltvén nála Göcs Pál, ugy látszik, 1605. választották kolozsvári pappá. 1603. nov. 23. még levelet irt hozzá lakhelye megnevezése nélkül Socini Fausto,[3]) a melyben őt öccsének és barátjának, magát az ő szerető hívének és minden szolgálatokra kész atyjának nevezte. E levélből nem tűnik ki, hol volt ő ekkor pap, de az látszik, hogy asztalának több állandó vendégei voltak, a kiket Socini név szerint üdvözölt. Ezek között volt -- jegyzi meg Uzoni – Göcs Pál és több erdélyi is, a kik hitökért Erdélyből száműzve voltak. Ily sorsban élt, Socini egy 1585. irt levele szerint, atyja, Rádeczki Máté is családjával együtt Buscowban *(in agro Buscoviano)*, azért, mert *ő is kiszabadult az Antikrisztus sötétségéből.*[4])

Rádeczki 1616. püspökké választatott, napja és helye nincs tudva, neve mint püspöknek legelébb 1616. aug. 30. fordul elé, plebánussá pedig barátja, Göcs Pál halála után 1622. márcz. 15. választatott s mindkét tisztét 1638. aug. 18-ig vitte.[5]) Zsinati összehivó levelei mind ékes latinsággal vannak irva s fenmaradtak. Meghalt 1632. aug. 18. éji 1 órakor, 27 évi paposkodás után, eltemettetett 22. a főtéri nagy templomban, az úr asztala elébe rakott sirba.[6])

A lengyel unitárius eklézsia nem neheztelt papjáért, sőt azt szeretetének zálogaként tekintette, a mit igazol az 1629. jun. 6. Racowban tartott lengyel zsinat levele. »Birjátok — így

---

[1]) *Erd. Tört. Adatok.* IV. köt. 190. l.
[2]) *Hist. Eccl.* sat. Lib. 2. Vol. 2. 187. l.
[3]) Látható: *Socini* F. *Epistolae ad Amicos* sat. 628. l.
[4]) Látható *ugyanott* és *Histor. Eccl.* sat. Lib. 2. Vol. 2. 188. l.
[5]) *Ugyanott* 569. l.
[6]) *Hist. Eccl. Transsilv. Unit.* Lib. 2. Vol. 2. 187. 577—78. ll. *Erd. Történ. Adatok* IV. köt. 202—203. ll.

szólnak abban a mi iránttatok és eklézsiátok iránt való szeretetünknek legvilágosabb bizonyítékát tisztelendő és jeles Rádeczki Bálint urban, a ti püspökötökben, a ki által egyházunkat akkora és oly jeles férfiutól fosztottuk meg, hogy a tieteket vele ékesítsük. De az erdélyi eklézsiák sem bánták meg e választást, mert — a mint Segesvári Bálint halála alkalmával irta: Rádeczki feletto igen nagy maga szerettető ember vala, jámbor, bölcs, istenfélő, a fejedelemnél is kedves az ő bölcseségeért és deákul való ékesen szólásáért.[1])

Rádeczkinek sok műve maradt fenn kéziratban, nyomtatásban 3 jelent meg;[2]) nejéről emlékezik Socini Fausto fennemlített levelei közt,[3]) de nem nevezi meg; fiai közül Máté 1641. ment el külföldi egyetemekre, további adatokat róla nem találtam; János a szászok prédikátora volt, s 1664. halt meg; Mihály lector lett 1639. febr. 26-án, még az 1644-ik évben tanított ethikát és költészetet. Ezekről sincsenek további nyomok.[4]) Uzoni F. István s utána Székely Sándor[5]) azt jegyezték meg Rádeczki püspökségéről, hogy alatta az unitáriusok némely vidékről egészen kipusztultak, máshol más vallásra tértek, a miatt, hogy ő magyarul nem tudván, az évi eklézsiai látogatásokat nem tette meg. Alatta lett reformált vallásuvá Háromszék unitárius eklézsiáinak nagyobb része, sőt a kolozsvári szász és magyar eklézsia közt is káros viszály támadt Ravius *(Szörös)* Mátyás szász unitárius prédikátor bujtogatásai miatt, melyeknek következményeit a deési kényszerített kiegyezés alig volt képes elhárítani. Ezért hozta — jegyzi meg Fosztó — az unitáriusok zsinata 1632. szept. 2. ama végzést: »hogy az unitáriusok püspökké soha többé mást, mint magyar nemzetből valót ne választhassanak.«[6])

Rádeczki után magyar plebánus következvén: a szász nemzetiségüek követei Rósás István és Kandert István octob. 22. *Stegmann Joachimot,* a racowi iskola rectorát hozták be Lengyelországból prédikátoruknak, a kit Segesvári Bálint jó termetű s

---

[1]) *Hist. Eccl. Transsilv. Unit.* Lib. 2. Vol. 2. 188. l.

[2]) 1. *De Matrimonio Tractatus.* Látható a *Régi Magyar Könyvtár*-ban.

2. Illustrissimae Faeminae *Judithae Kornisiae* sat. *Funebris Laudatio* sat. Látható a *Régi Magyar Könyvtár*ban.

3. *Disciplina Ecclesiastica.* A. D. 1626. Ebből készült azután *Almási Gergely* püspök hasonló czimű rövidített műve. L. a *Régi M. Könyvtár*ban. Ezek és kézirati művei elé vannak számlálva a *Histor. Ecclesiast.* L. 2. V. 2. 578. l.

[3]) *Fausti Socini Senensis ad Amicos Epistolae* stb. 681. l.

[4]) *Hist. Eccl.* sat. L. 2. V. 2. 216. l.

[5]) *Unitárius Vallás Történetei Erdélyben* sat. 132. 135. ll.

[6]) *Erd. Történ. Adatok* IV. köt. 202—203. ll.

jó magaviseletű embernek ir, s a ki octob. 31. tartotta első beszédét a kisebb templomban, nov. 3. a rectori tisztet is átvette, s az egyházban zavarra vágyó Ravius Mátyás tanácsából megtiltván a magyar tanulóknak, hogy az iskolában régi szokásaik szerint éljenek: azok külföldi akadémiákon is járt Köpeczi Beke Miklós főnökük (*Senior*) vezetése alatt a rector rendeletének ellene szegültek, nov. 13. negyvenötön, mint tógás diákok az iskolából tüntetőleg eltávoztak s a rectort ott hagyták a szász tanulókkal. Értesülvén arról a városi tanács, nov. 26. az összes papsággal az iskolába bementek, az ifjuság felindulását lecsöndesítni megkisérlették, de sikertelenül. A magyar ifjuság meghasonlása a rectorral oly éles volt, hogy a midőn dec. 4. meghalt leányát temették — a mire eddig példa nem volt — meg nem jelenvén, ének nélkül kellett a temetésnek végbemenni. Ezt úgy lelkére vette a beteges férfi, hogy alig 18 heti hivataloskodása után 1633. márcz. 10. délutáni 1 órakor meghalt. Az ifjuság botrányos tüntetése a halálnál sem szűnt meg; a márcz. 12-ki temetéskor a halottas-háznál és a temetőben neki kell vala énekelni, de nem tette, s csak a szász deákok énekeltek a koporsónak a temetőbe kivivése alatt.[1]) Ennek következtében Stegmann rector igazgatása alatt az iskola felügyelésére nem lehetett iskola főnököt tenni, mely állásra kineveztetni csak a magyar ifjuságnak volt joga.[2])

Nem találtam nyomára: mik voltak a régi megszüntetett szokások: a nyelvet, ruhát vagy mást értettek-e alatta? Segesvári Bálint annyit említ, hogy a szászok azt akarták, hogy a prédikátor mindkét tisztet viselje, de a magyarok nem egyeztek bele.[3]) Az ok akármi volt, a törvényszegés bünsulyát tán enyhíthetné, de meg nem szünteti; hogy az ifjuság tanára koporsójánál sem engesztelődött meg, emberiségi és erkölcsi érzésére homályt vet.

A közönség nem osztozott e szeretetlenségben, sőt megaranyozott díszes ércz-emlékkel tisztelte meg[4]) a racowi iskola

---

[1]) *Hist. Eccl. Transylv. Unitar.* Lit. 2. Vol. 2. 204—8. ll. *(Székelykereszt. példány.)*

[2]) U. o. 275. l

[3]) *Erd. Tört. Adatok.* IV. köt. 204. l.

[4]) Felirata ez volt: JOACHIMUS STEGMANNVS Ruppin (ma: *Rupin)* Marchicus, primum Tharlandiae (ma: Tharlang = Tarnow, falu Poroszországban, Posen korm.-kerületben), in Patisia (ma: Patilszen = *Patilsia,* falu ugyanott Gubinnen korm. ker.) Ecclesiastes, postea veritatis causa carcerem et vincula passus, atque in exilium pulsus, Scholae Racoviensis in Polonia (per) Septennium Rector, tandem in hac Urbe, ob mortem praematuram quinque tantum menses Ecclesiae Saxonicae Minister et Scholae Rector, vir pietatis zelo, atque eruditione haud vulgari (kimaradt: *clarus* vagy *celebris* és: *vita functus* vagy *obiit* vagy: *diem supremum clausit)* 5. Martii Anno 1633.« Hist. Eccl. stb. L. 2. Vol. 2. 208. l.

hires, a kolosvárinak nem szerencsés tanárát, mely később a koporsóról levétetvén, az iskola könyvtárában helyeztetett el.[1]) Az előbbi latin felirat magyar szövege ez: »*Marchiabeli ruppini Stegmann Joachim, előbb tharlangi patilszeni pap, a ki ezután az igazságért börtönt és békót szenvedett s számkivettetett, Lengyelországba a racowi iskolának hét éven át rectora, utoljára e kerített városban időelőtti halála miatt csak öt hónapig volt a szász eklézsiának prédikátora s az iskolának rectora, kegyességben buzgólkodó s nem közönséges tudományu férfi, meghalt márczius* 5. 1633.«

Nevét viselő 15 éves fiut hagyott hátra, a ki később szintén kolozsvári szász prédikátor lett s 1648. 30 éves korában halt meg.[2]) Művei czime látható Sandiusnál,[3]) a mihez itt egy kézirati művét sorozom, melyet így irt alá: *Magnus Amicus honesti,* a miből betücserével *(Anagramma) Joachimus Stegmannus* név jő ki.[4])

Stegmann után *Frank Ádám* sziléziai freistadti születésű, addig Lengyelországban a racowi iskola rectora választatott meg a szász eklézsia prédikátorává, s díszes magyar és szász követség hívta meg és hozta el Kolozsvárra. Segesvári azt jegyezte fel erről: »1633. jun. 2. menének ujból német papért Lengyelországba, a szászok részéről Szabó Lőrincz, magyar részről Tököli János; julius 27. megérkeztek, neve Adamus Frank vala, jó szál legény, nőtelen volt, mikor elhozták, jó hangos szavú. Más három lengyel főurak is jöttek vele tapasztalás okáért. Ezek közül a főbb Ioannes Tasiszki volt, a másik Johannes Stoinski, (latin kiejtéssel: *Johannes Stoinius* máskép *Statorius),* a harmadik Johannes Kresz, mely lengyel főurak — a mint Uzoni F. István megjegyezte — a tanuló ifjuság lakó szobáit, az iskolát, a templomokat mind megjárták s megszemlélték, s több napi Kolozsváratt időzés után, augustus 12. Ördög András és Huszár Péter tanácsosok kisérték el visszafelé Bártfáig.« [5])

E három lengyel utazóról megjegyzem, hogy az első gazdag és befolyásos unitárius főur volt, szélesen kiágazott nemes nemzetségből, két tagjáról hátrább is lesz emlékezés; a második, Stoinius szintén lengyel lovag, tudós és iró, s 1612. után sok évig a racowi egyház papja, mikor azt az egyházat 1638. az erőszak megszüntette, s ő hitéért meggyalázva számüzetett, előbb külföldön, azután hazájában üldözöttként élt 1654-ig, meghalt

[1]) *Székely Sándor*, Unitar. Vallás Tört. 151. l.
[2]) *Hist. Eccl.* sat. Lib. 2. Vol. a 208. l.
[3]) *Sandii*, Bibliotheca Antitrinitarior. sat. 161. l.
[4]) *Hist. Eccl.* L. 2. V. 2. 208—209. ll.
[5]) *Erd. Tört. Adatok.* IV. köt. 206—207. ll. *Hist. Eccl.* sat. L. 2. V. 2. 209. l.

Czarkowban 64 éves korában. A legékesszólóbb unitárius papok s legbátrabb lengyel polemikus irók egyike volt, hat műve jelent meg nyomtatva, nyolcz maradt hátra kéziratban.[1]) A kéziratok közt nevezetes 1632-ki erdélyi utjáról tett jelentése, a minek nyomára nem jutottam, valamint érdekes lehet Frank Ádám kolozsvári paphoz 1638. jul. 24. számüzetése után Amsterdamból irt levele, melyben ő hihetően sajtóhibából *Sartoriusnak* van irva. E levelet Erdélyben elfogták s másolatát I. Rákóczi György akkori fejedelem Belgiumba küldötte, mi czélból? s mi lett következménye? adatokat róla, mint szintén a harmadik utasról is felvilágosítást nem találtam.

Kolozsvárra jövetelöknek nemcsak az új prédikátor elkisérése, de más czélja is volt. Gróf Krasinski azt jegyzi meg a lengyel unitáriusokról, - kiket következetesen *Socinianus*-oknak ir, — hogy azok hitnézeteik terjesztésében rendkívül tevékenyek voltak: előkelő férfiaik iskolákat és eklézsiákat alapítottak s azokba jeles tanárokat és papokat hívtak meg, a sajtót czéljaikra felhasználták, a különböző országokban hitvallásuk követőit alkalom szerint fölkeresték s velök egybeköttetésöket fentartották, utazásaikról irásban jelentést tettek. Uzoni F. Istvánnak a Frankkal Kolozsvárra utazó lengyelekről emlékezetben hagyott följegyzése Krasinski gróf előadását teljesen igazolja. Frank 1643. nov. 28. a szászok részéről plébánussá választatott, s e tisztét 1655. aug. 15-ig vitte, a mikor reggeli 5 órakor 59 éves korában meghalt; a nagy templomban Szőrös *(Ravius)* Mátyás szász prédikátor német, Járai Sámuel magyar prédikátor magyar egyházi beszédet, Pauli István rector polgári szónoklatot tartott felette.[2]) Ez előtt 1648. május 20. a szászok részéről rectorságra hozták be Lengyelországból Baumgarth Bálintot,[3]) 1655. Frank halála után prédikátorrá tették, s e két hivatalt 1661. jun. 11-ig vitte, a mikor plébánussá választatott.[4]) E jeles férfi életrajza látható az unitáriusok időszaki folyóiratában.[5])

III. Érintkezések az iskolai és közoktatási téren.

Az erdélyi unitáriusok kolozsvári akadémiai iskolájának és a művelődés ügyének nagy lendületet adott Izabella királyné és II. János (Zsigmond); ők fektették szilárd alapra az 1556-ik nov. 25-ki kolozsvári országgyűlés azon fontos t. czikke által,

[1]) *Bibliotheca Antitrinitariorum* sat. 121—122. ll.
[2]) *Hist. Ecclesiast.* L. 2. V. 2. 190.
[3]) *Ugyanott.* 239. l.
[4]) *Ugyanott.* 192. l.
[5]) *Keresztény Magvető* 1888. évi XXIII. évfolyam. 301—313. ll.

melyben beleegyeztek, hogy az ifjuságnak a tudományokban és szépmesterségekben külföldi jeles tanárok által oktatására Kolozsváratt valamelyik zárdában iskola állíttassék, az 1557. február 6 15-ki fejérv. országgyűlés egyik t. czikkében a királyné e czélra a Domokos- vagy Prédikáns-rend zárdáját rendelte;[1]) jun. 1. pedig örök alapítványul a papi tized negyedét adományozta, a mit fia is 1562. sept. 1. megerősített.[2]) Az unitáriusok legrégibb *alapítványi könyve* 1., 2., 3. tétele alatt a királyné és fia e két örökbecsű alapítványával kezdődik, mely megörökíti a királyi kegyelem emlékét s az egyház hálaját.[3])

Az 1557-ki országgyűlés vonatkozó törvényében erőteljesen nyilvánul a visszatért királynéval kezdődő új korszak míveltségre és szabadságra törekvő szelleme. Kolozsvár és az erdélyi magyarság a reformatiót s társadalma és erkölcsei megujhodását köszöni a királynénak és fiának. Addig is volt iskolája, de az nyugati jellegűvé most vált, virágzásnak most indult külföldről behivott hires tudósok, tanárok s ott képzett hazai jeles férfiak vezetése alatt. Kálvin hitű igen sok kitünő pap és tanár Dávid Ferencz és Heltai Gáspár korában, mint ifjak, itt tanultak, mint tanárok tanítottak, míg az unitárius vallású fejlemény innen eltávolította őket. A protestáns magyar földön, magyar ifjakra akkora vonzerővel egy iskola sem birt .... Nézzük a XVI. századi iskolai és tanrendszert.

A legalsó vagy elemi osztályoknak falusi *(Trivialis)* iskola volt neve, a második, mely klasszikai vagy paedagogiai volt, közép iskola *(Media)*, a harmadik, mely felsőbb, akadémiai jellegű, köziskola *(Schola publica)* nevet viselt. Az alsó és közép iskolából csak bizonyos fokozatokon át lehetett a harmadikba jutni. Alsó iskola minden oly eklézsiában volt, mely a mestert el tudta tartani. Ebben olvasást, irást, a latin nyelv első elemeit *(Rudimenta)*, szóhajlítást *(Declinatio)*, összehasonlítást *(Comparatio)* és igehajtogatást *(Conjugatio)* tanított a mester, kikérdező *(cate-*

---

[1]) A Domokos- vagy Prédikáns rendről Chytraeus Dávid *Onom. Theol.* czimű műve 246. lapján azt jegyezte meg, hogy Domokos prédikátor spanyol volt, Kr. u. 1300. év körül, az evang. tudomány terjesztése vágyától hevítve, a midőn látta, hogy a gazdag kanonokok és barátok a tanítást elhanyagolják, kegyes és jó emberekből társaságot gyűjtött maga körébe, a kik a ker. vallást prédikálással terjeszszék. Innen származott a *Prédikáns szerzet.* Domokos szerzetes Bonnban diszesen faragott márvány koporsóban temettetett el. *Histor. Eccl.* Lib. 1. Vol. 1. 474—75. ll.

Az 1556—57-ki országgyülések végzései láthatók: *Erdélyi Országgyülési Emlékek.* II. köt. 78—79. ll.

[2]) Látható az Unitáriusok 1557—1810. évközből való *Alapítványkönyvében. Histor. Eccl.* L. 1. V. 1. 474—75. ll.

[3]) *Kolozsvár Története.* II. köt. 103—107. ll.

chetikai) modorban, ezeken kivül a számolás és vallás elemeit és éneket. A közép iskolában a klasszikai tudományokban és *szépmesterségekben*, azok közé számíttatott a *grammatika, rhetorika, dialectika* és *ethika*,[1]) a rector mint paedagogus oktatta az ifjuságot, úgyszintén a vallás alsóbb dogmatikai részéből is szintén kikérdező módszer szerint *(Institutio Catechetica)*.

Miután itt a kiszabott tárgyakban a szükséges ismereteket elsajátították, erkölcsük kimívelődött s kegyességre és vallásosságra szoktattattak, felsőbb iskolába mehetésök kimondatott s arról bizonyítványt kaptak. Az unitáriusoknak sok közép iskolája volt, s mindenik népes és virágzó, mert mindenikbe vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül fölvétettek a tanulni kivánók. Minden középiskolában voltak papságra készülő, úgynevezett tógás deákok, a kiket prédikálásra és imádkozásra rendszeresen készítettek elő, s az eklézsiákba és templomokba az egész országba kiküldöttek főleg a nagy innepekre *(Legatio)*, s a kiküldöttek szép összegekkel tértek vissza, a mit az eklézsiáktól és patronusoktól kaptak. Ha az ifju itt végzett, felvétetett a felsőbb vagy akadémiai iskolába.

Ez azért kapta e nevet, mert külföldi akadémiákon készült tanárai voltak, s ezek az ifjuságnak felsőbb foku tudományokat · philosophiát, theologiát, dialectikát, görög és zsidó nyelvet sat. adtak elé. A kik a középiskolából ide mentek át, tanulásuk elvégeztéről bizonyítniok kellett; azután nehány hétig az imádkozásban, prédikálásban, s egyéb papi teendőkben magukat gyakorolni, a mit *Frequentatio*-nak neveztek s bizonyos ünnepélyességgel végeztek be, a mikor az öreg diákokat megvendégelték. Csak ezután irták be nevöket az iskolai anyakönyvbe *(Matricula)*. A ki nem végzett, nem mehetett feljebb.[2]) Erre érdekes példát idéz Uzoni F. István unitárius egyháztörténetiró.

Fosztó János nevű ifju — hihetően az iró rokona — irja ő, a ki bár a városfalvi és ajtai alsóbb iskolákat végezte, folyékonyan irt verseket, chriát [3]) és rhetorikai beszédecskéket, még sem

---

[1]) A XIV—XV. században a hét szabad mesterséghez *(Artes Liberales)* számittatott: a *Grammatica, Rhetorica, Dialectica, Arithmetica, Geometria, Astronomia, Musica.* A három első *Trivium*-nak is neveztetett, s az egyetemek felállítása s azokban a *törvény- és orvostudomány* tanítása előtt a főtudományt képezte. *Quadrivium* név alatt, a négy utolsók, mint mathematikai tudományok értettek. *Meiner* J. S. Überschicht aller zum lateinischen Sprachstudium gehörigen Sprachen. II. köt. 338. 598. 600.

[2]) *Histor. Eccles.* s. a. t. Lib. I. Vol. 1. 347—50. ll.

[3]) Valamely *szép classikus mondás*, melynek betűi meghatározott versszorok első és végbetüiben voltak kifejezve nyomtatási alaku *majusculákkal*, a mi a versnem alakját sokat emelte, készítése nehéz volt s a poetikai osztály legmagasb foku gyakorlatát tette.

vétetett fel a kolozsvári felsőbb iskolába, de tizenötöd magával az elpusztult thordai iskolába utasíttatott vissza, s így ők kényszerítve lettek arra, hogy önmaguk építsenek maguknak lakó kamarácskákat, oly módon, hogy az aranyosszéki eklézsiáktól kéregették össze a szükséges épületfát s nehány tutaj vételére a szükséges pénzt. Igy elvégezvén a kiszabott középiskolai tanulmányokat, feljutottak a kolozsvári felsőbb iskolába,[1]) melynek megalapításáról, tanrendszeréről és a tantárgyakról tájékozás szerezhető *Kolozsvár Történeté*-ben.[2])

Fennebb megjegyeztem, hogy a Lengyelországból behozott kolozsvári prédikátorok és plébánusok — főpapok — az iskolában néha rectorok vagy lectorok is voltak, tehát időrendi helyöken az iskolai tanárok közé sorozandók. Voltak olyak is, a kik csak tanárkodtak, s itt azokat nevezem meg. S bár mindkét osztályuak közül kevés született lengyel volt, mégis tárgyam körébe tartozónak vélem, mert ők több-kevesebb ideig Lengyelországban lakván és tanítván, mintegy a nemzethez csatlakoztak, s befolytak arra, hogy az erdélyi magyarság és lengyelek között a régi szivélyes viszony fenmaradjon, sőt szorosabbra fűződjék s kölcsönös rokonszenvök megszilárduljon.

Igy jött Kolozsvárra Lengyelországból *Palaeologus Jakab* s az iskola rectorságát viselte 1573—1577 közt;[3]) hires görög tudós, szabad gondolkodó, Dávid Ferencz híve s szellemi rokona, elitéltetése után a Socini befolyása alatt álló lengyel unitárius eklézsiák itélete ellenében védelmét irta ő meg AKIFA álnév alatt.[4]) Később Brandenburg őrgrófsági, gardelebi *Franken Keresztély*, a szabad gondolkozásáért Lengyelországból menekült hires tudós, éles hitvitázó iró 1585. Kolozsvárra jövén, ott lectorságot nyert, némelyek szerint akkor mindjárt, a mire mutat azon évben Heltai nyomdájában megjelent könyve;[5]) mások szerint lectorsága csak 1590-ben igazolható. Maradtak fenn számos erős antitrinitárius szinezetű kézirati művei 1578—1579 és 1580-ból, nehány évnélküli, nehány nyomtatásban is.[6])

---

[1]) *Histor. Eccles.* s. a. t. Lib. I. Vol. 1. 350. l.

[2]) II. *szövegkötet* 102—110. ll.

[3]) *Székely Sándor*, Unitar. Vallás Tört. s. a. t. 104. l.

[4]) *Confutatio Judicii Ecclesiar. Polonicar.* 1580. 8. *Histor. Eccl.* sat. Lib. I. Vol. 1. 508. l.

[5]) *Commentatio in Epicteti Philosophi Stoici Enchiridion*, cum Praefatione ad Candidum Lectorem. Claudiop. sat. A. 1685. 8. Ez *Szabó Károly* Régi M. Könyvtárában nincs megemlítve. *Histor. Eccles.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513. l.

[6]) *Disputatio cum Fausto Socino de Christi cultu religioso.* A. 1584. Edita Poloniae Typis Sebastiani Sternatii. A. 1618. 8. *Histor. Eccl.* sat. Lib. I. Vol. 512. l.

Franken jezsuita volt Rómában, onnan Bécsbe, majd Bazelbe, végre Lengyelországba ment; ott ismerkedett meg az unitáriusokkal, Dávid Ferencz nézeteihez csatlakozott s harczolt és irt mellette. Eltávozott-e Kolozsvárról, vagy ott halt meg? az unitárius emlékírók nem világosítnak fel róla.[1])

Franken után *Fischer Simon* lett lector, ennek éve nem bizonyos, 1599. ellenben már saját műve igazolja.[2]) Puelacher István kolozsvári bíróhoz és tanácsosaihoz intézett ajánló levelében üdvözölve őket és Kolozsvár nemes köztársaságát *(Inclyta Respublica)* magáról így nyilatkozik: »Elvégezvén ugymond hivatalos foglalkozásom rendén a mi iskolánkban a rhetorika és arithmethika mesterségének *(Artes)* előadását, nemkülönben Ciceronak Milo védelmére tartott beszéde *grammatikai, rhetorikai, dialectikai* és *aethikai* elemzését *(Analysis)*, a boldog emlékezetű tiszteletes Molnár Gergely úr által irt Dialectikai Szabályok *(Dialectices Praecepta)* czímű műnek a tanuló ifjuság előtt előadásához kezdettem . . . .« Vége ez: »A ti igen tiszteletes és tekintetes uraságtoknak kész szolgája, s iskolátok lectora, Fischer Simon.« Ennyi tárgyat — jegyzi meg Uzoni F. István — egy év alatt egy tanár el nem végezhetett, tehát korábban kellett tisztét elfoglalnia.[3]) Tartott nyilvános vitát is Aristoteles és más Dialecticusok irásaiból ugyan 1599. *Dipsai Márton* és *Mátyás*, *Szépmezei Lőrincz*, *Salicaeus* (Füzesi vagy Füzi) *Gergely*, *Gitschner Ádám* és *Lisbona János* tanítványaival ily czím alatt és kérdésről: *Disputationes aliquot, Doctrinam de Praedicamentis et Praedicabilibus ex Aristotelis et aliorum Dialecticorum scriptis desumptam, et compendiosa facilique methodo congestam complectens, exercitii causa sat. propositae a Simone Fischero sat.*, melyek szintén a Dialectices Praecepta czímű könyv végén kinyomtatva jelentek meg. E könyvet a mult században Kénosi Tőzsér János, *az Uzoni F. féle unitár. egyházi történet elejének írója* ismertette meg, ma nem létezik. Vajjon Fischer volt-e Kolozsváratt prédikátor, vagy hazájába visszatért, vagy meghalt? az unitárius emlékirókban nincs följegyezve.[4])

---

[1]) A *Háromság ellen* is irt könyvet, kinyomatta Radeczki Elek lengyel könyvnyomató, amiért nyomdáját elkobozták, ő fogságba jutott s csak a király megkegyelmezése folytán szabadult ki. Franken e könyvért menekült Lengyelországból. *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513. l.

[2]) *Dialectices Praecepta* breviter ac methodice in Schola Claudiopolitana studiosis proposita, tribusque Libris distincta, per *Simonem Fischerum* Colbergensem Pomeranum. Typis Casparis Helti. Ao Dni 1599. *(Szabó Károly* Régi M. Könyvtár I. köt. 81. l.)

[3]) *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513—14. ll.

[4]) *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513—14. ll.

Lengyel születésű lectorok *Koblagitzki János,* a ki 1668. jun. 4. rectorrá választatott, *Lacowszki András,* (latin leirással: *Andreas Lacovius*) választatott 1666. jan. 11., meghalt 1691. ápr. 1., 1672 óta a lengyel papi tisztet is viselte,[1]) 1684. apr. 17. *Guzowski Jeromos,* (latin leirással: *Hieronymus Guzovius*) választatott lectorrá, meghalt 1685. szept. 16.[2])

IV. A kolozsvári felsőbb iskola polgárai és szervezete.

Az iskola önkormányzati alapon nyugvó szervezete, a polgárok két társasága közt a belső rend és fegyelem fentartása, a szabad választási joggal jókor megismerkedés az ifjuságban az önálló jellemet s önkormányzati képességet annyira kifejtették, hogy a midőn végeztek, az életre csaknem elkészülten hagyták el az intézetet.

Az *iskola vezérlői* voltak: a *rector,* a ki künn, de az iskolához közel s a *lectorok,* a kik az ifjusággal benn laktak, felügyelet alatt álló tagjai: a kis tanulók *(Parvistae, Discipuli)* legalsó osztálya, a neutralisták, a kik sem a togás deákokhoz, sem a secundanusokhoz nem tartoztak; tagja volt az iskolai főnök *(Senior),* az előéneklő *(Praecentor, Cantor),* a ki az ifjuság éneklését vezette, két számvevő vagy végrehajtó *(Exactor),* a ki a büntetéseket fölszedte, az itéleteket végrehajtotta, a segédtanítók *(Collaborator),* végre az iskolai polgárok két nagy társasága *(Coetus, Societas):* a papságra készülő tógás deákok, a kik négy asztalra voltak osztva, és a secundanusoké, a kik polgári pályára készültek. Az előéneklő és számvevő neve és intézménye az idők folyamában elmerült s feledésbe ment, a főnöki intézmény ma is fennáll, s három század homályából magasan emelkedik ki Válaszuti György, a ki 1571. Báthori István új fejedelemnek maga mutatta be megerősítés végett a II. János (Zsigmond) által az iskolának adott dézma iránti adománylevelet; a fejedelem megerősítette, s ma is eredetiben birja az iskola, de a dézma 1718-ban tőle elvétetett.[3]) Válaszuti később pécsi pap lett, s érdekes vitatkozása volt 1588. febr. 19—20-án Scarica Máté kövi ev. ref. prédikátorral *az Egy igaz Isten és a Názárethi Jézus Krisztus felől,*[4]) melynek egy példánya a magyar nemzeti Muzeumban, egy az erdélyi unitárius egyház kolozsvári főtanodája könyvtárában kiadatlanul hever az egyháztörténelem

---

[1]) *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. II. Vol. 2. 269. l.
[2]) *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. II. Vol. 2. 269. l.
[3]) *Hist. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 515—16. ll.
[4]) *Hist. Ecclesiast.* sat. Lib. III. Vol. 3. 652—58. ll.

és főleg a régi – XVI. századbeli — magyar irodalom nagy kárára.[1])

Másik nagyhirű iskola főnök 1767 körül Géyza (lengyel néven *Geyzanowits*) József, a száműzött lengyelek közül előkelő házból származott ifju, a kinek már iskolafőnök korából igen feltünő beszédei ismeretesek, így az *Eleven temetttség* és *Halottas Szombat* czímüek; elébb Tordán volt rector, azután Toroczkón. Innen Kolozsvárra hozták papnak és a keleti nyelveket tanító lectornak, mely tisztébe 1781. szept. 4. igtattatott be s az ugynevezett *szent nyelvek* (zsidó, görög) *tanításáról* tartott, közfigyelmet keltett tudós és elmés beszédet.[2]) Mint papnak sok ismerettel, játszi elmével s gyönyörü irálylyal irt prédikácziói maradtak fenn egy kötetben, melyet én a tudós Koronka Antaltól emlékül kaptam s szintén a székely-keresztúri középiskolának ajándékoztam. A *lengyel papok* közt azért nem említettem meg, mert Géyza jókor szívvel-lélekkel a magyar eklézsia híveihez csatlakozván, mint ilyen kapott különböző alkalmazást, s mindenikben geniálisan, nagy tetterélylyel és sikeresen felelt meg a közbizalomnak. Kiadta nyomtatásban az unitárius *Halotti Énekeskönyvet,* a mi nevét mint egyházi iróét fentartja.

Még van egy iskolafőnök, a kinek neve fennebb előfordult, a Stegmann lengyel tanárral szemben elkövetett botrányos tett okozója, de ez feledést és pironkodást, nem méltatást érdemel.

A főiskola polgárai közt első volt *a tógás deákok nagy társasága.* Ők voltak a legöregebbek, fel 25—30 évig, tantárgyaik: hittan, bölcsészet, zsidó és görög nyelv, utóbb a német és még több tantárgy is. E társaságba bejutás a legmagasb foku iskolai képzettséget kivánta. Ebből választatott szótöbbséggel az összes tógás deákok által a főnök, s a többséget nyertet a rector mutatta be az ifjuságnak. Ennek az iskola tagjai közül egyedül volt joga pálczával járni, a hibázókat megbüntetni, szükség esetében az első éveseket *(Novitius)* tömlöczbe *(Carcer)* tétetni. A főnök tiszte s joga volt, ha élni akart vele, az ékesen szólás tudományát *(Rhetorika)* tanítani, az iskola anyakönyvei és pénztára nála állottak, a lakszobákat éjjel ő vizsgálta meg, a kik kün maradtak *(Absentes)* följegyezte s a szombati iskolai törvényszéken megbüntette; ő rendelt ki hetenként a közrendre felügyelőt *(Oeconomus),* az iskolai tisztviselőkre vigyázott, az ifjak panaszát első hatóságilag meghallgatni s a lehetőségig orvosolni köteles volt, szóval: az iskola főnöke volt a rector helytartója és személyese.

---

[1]) Ez értekezés már fel volt olvasva, mikor Kanyaró Ferencz tanár erről irt jeles műve megjelent. — Ír ó.

[2]) *Az Unitar. Vallás Történetei Erdélyben* 179. l.

A tógás deákok közül választatott továbbá a számvevő *(Exactor)* is, a ki a mulasztókat följegyezte és számon tartotta, az iskolai bevételeket kezelte, az ifjuságnak a szabályszerű vagy megrendelt fizetendőket kifizette. A tógás deákok közül választattak a segéd tanárok *(Collaborator)* és a poesis, syntaxis, etymologia és kicsik *(Parvista)* tanítói, úgyszintén a tanárok logikából, physikából és philosophiából tartott előadásainak magyarázói és a tanulóknak ezekben gyakorlói. Ezek sorából választatott minden vasárnap reggeli 5 órára prédikátor, a kinek tiszte volt azon heti hittani előadások valamely tárgyáról az ifjuság előtt a rector jelenlétében önmaga által dolgozott eredeti beszédet előadni. Erre a jelenlevők észrevételeiket megtették, a szónokot és szónoklatát megbírálták, a rector utoljára összegezte és saját döntő itéletét rá kimondotta; közülök rendeltetett levélvivő *(Cursor)*, aki a püspök leveleit vitte el a czímzetthez, napirendesek *(Procedentes)*, akik a templomokban, menyegzőken, temetéseken s a pártfogó uraknál *(Patronus)* tartott ünnepélyeken a teendőket végezték. Volt az öregebb deákok közt 8 vagy legfölebb 12 oly kijelölt *(Candidatus)*, a kik a főnöknek mintegy ülnökeiül tekintettek, itéletök alá bocsáttatott azok kérése, a kik a tógás deákok társaságába kívántak bejutni, ezek erkölcsét és előmenetelét együtt vizsgálták meg s a fölvétel vagy visszautasítás iránt itéltek, a felsőbbséghez folyamodhatás joga az illetőnek fenmaradván. Nagy bőjt idején *(Sexagesima)* a legöregebb *(Primarius)* deákok közül két kéregető *(Praebendista)*, ezek mellé az első éves deákok közül két levélvivő *(Cursor)* küldetett ki, a kik az anyaeklézsia minden polgárát házánál keresték fel, szeretetöknek az ifjuság iránt tanúsított sok jótéteményét megköszönték, s az ifjuságot jövőre is jóakaratukba ajánlták.

A tógás deákok — e leendő mesterek és tanítók *(Magistri et Praeceptores)* — úgy tekintettek, mint akikre bizatnak nemcsak a városi polgárok, de az országban lakó minden rangú unitárius nemesség Kolozsvárra tanulás végett behozott fiai, sőt a szászoknak is magyarúl és latinul megtanulni kivánó gyermekei, a kik ez iskolát keresték fel. Végre a tógás deákok közül választattak és rendeltettek ki az egész országba a papok és iskolamesterek, a thordai iskola rectora, (akkor még a székely-keresztúri nem létezett), és a falusi énekvezetők, továbbá a kik tanárságra vagy kolozsvári papságra kiképeztetésök végett külföldi egyetemekre küldettek. A tógás deákok társasága mintegy 50 számból állott, olykor többből, ritkán kevesebből.

Jakab Elek.

AZ OLÁHORSZÁGI

NASTUREL-CSALÁD GENEALOGIÁJA.

Bukarest délkeleti részében, közvetlen a zsidó város-negyed elején fekszik a gazdag Sztinta Vineri (Szent-Péntek) görög-keleti orthodox román templom a hasonnevű kis nyilvános kerttel szemben, élénk forgalmu tiszta helyen. A csinos templom jó karban van. Alapítványai jövedelméből elég jut a templom-udvarnak bérházakkal való beépítésére és különben is az egész parochia az előkelőbb hivők respektált szenthelye. De minket ennél inkább egyéb érdekel. Mert belépve a nyugatnak néző portáleszerű ajtón, jobbra egy újabb keletű sírkő, fejénél egyszerű márványoszloppal, ötlik szemünkbe, melynek négy oldaláról oláh nyelven a következő, félrégi (aranyozott vésetű) czyrillbetűkkel írt feliratot olvashatjuk le:

»A *Nasturel*-ek családja oláhoktól származik és *I. Lajos* Ausztria császárja által 1370-ben grófi czímmel tiszteltetett meg. A család legelseje név szerint *Henriki* gróf volt, kinek Magyarországon maradt fiai és unokái közül később ugyanazon családi néven gróf *Nasturel D. János* is felhasználtatni (az az szerepelni) látszik ama szerződésekben, melyeket Magyarország 1661-ben *Szobieszky János* alatt a lengyelekkel kötött. *Nasturel Henriki* gróf unokái közül azonban még 1518-ban expatriáltatott Ungariából *Nasturel Udricsa*, gróf *Nasturel Illés*-nek fia, *Nasturel Henriki* grófnak pedig dédunokája, ki az egész Bánát nagybánja és az akkori hadseregek főnöke volt. — Meghalt 1526-ban és eltemettetett az árdzsesi monostorba, születvén az 1436-ik esztendőben. Ez aztán Valachia-ba huzódván, a mint utódló unokái adományai folytán, a Kotrocséni, Vakarest, Panteleimon és Gruju zárdákban őrzött egykorú adományozó hriszorokból kitűnik, a többek közt ugyanakkor a *Heresti* nevű jószágot is megvásárolta s ez időtől fogva nevezte magát a család *Nasturel de Heresko*-nak.

E birtokon fel is épité lakását kőlapokból 1520-ban, hol is be van vésve családi czímere a következőképen:

Két oláh (román) tart fogva egy kétfejű sast, a paizs közepén egy ágyun álló oroszlán látható, lábai között egy kereszttel a mint egy ellene felkelt kigyót ver és alatta az alábbi latin jeligével: Honor et Patria. Ez a *Nasturel Udricsea* 1524-ben *Nasturel János* bánt nemzette, ki meghalt az 1590-ik évben, fiaként hagyván maga után *Nasturel Rádu* bánt, ki született 1582-ben és meghalt 1652-ben. Ennek fia az 1628-ban született *Nasturel*

Toma bán volt, ki 1664-ben *I. Leopold* Ausztria császárjától új grófi czímet kapott és ki meghalt 1693-ban. Ennek fia pedig *Nasturel Serbán* = bán volt, ki született 1659-ben és meghalt az 1731-ik évben, fia lévén neki is az 1682-ben született *Nasturel Konstantin* bán, ki meghalt 1752-ben. Ez utóbbi *Nasturel Rádut* szülte 1750-ben, ki keresztelésekor pohárnokká tétetett és meghalt az 1804-ik évben; ugyancsak örökös pohárnok lévén . . . Ennek fia az 1798-ban született *Nasturel Konstantin* volt, ki Oroszország hadseregében szolgált és a török elleni két hadjáratban részt véve, vitézségeért lovagi rangot és arany kardot kapott, később pedig a hazájának hozott szolgálatokért török lovagsági és nagybáni czímmel is megtiszteltetett.«

A sirfelirat magyar vonatkozású tartalma már első pillanatra megragadta figyelmemet, mert mivel az egész követ az egyik szolgáló pap kijelentése szerint, az utolsó Nasturel halála után csak a mult évtizedben állította ide fel kegyeletből az egyház, mintegy emlékezetül e templom híveinek, melyet az egykor vagyonos család maga emelt hajdan és látott el dotatiókkal — mindjárt kiéreztem fellengző szövegéből, hogy a bennefoglalt adatokat inkább a családi hiuság s talán a túlhajtott papi kegyelet fujta fel, mintsem azok szigorúan megfelelhetnének a történelmi valóságnak. Másfelől szerettem hinni, hogy ha a felirat részben netalán mégis igaz történeti adatokat foglalna magában, akkor a megemlített legelső Nasturel-ősben egy eddig ismeretlen XIV. századi magyar főnemes lappangana. Azonban hasztalan kutattam az oklevéltárakat, egyikben sem fordul elő a Nasturel név a XVII. századnál előbb. S hogy az ezentuli időben szerepelt Nasturel-család története mennyiben vág össze feliratunk adataival, azt az alábbiakban fogom összegezni, bonczolgatva egyuttal az érdekes emlék többi részét is.

A felirat szerkesztője már legelől elköveti azt a butaságot, hogy Nagy Lajos királyt »Ausztria császárjá«-nak czimezi, valószinűleg azért, mert derogált neki *magyar királynak* nevezni I. Lajost.

Hogy egyébiránt az egész grófi rangszerzés csak mesebeszéd, kitűnik a felirat amaz ellentmondó részéből, hogy a Nasturel-család czímerében egy kétfejű sas is van. Mert ugyan mit keresne az Nagy Lajos idejében s általában egy magyar király adománya folytán nyert czímerben?

Azt mondja a sírirat tovább, hogy Nasturel Henrik gróf unokái Magyarországon maradván, ezek egyike *János* amaz 1661-iki békeszerződésekben (?) is szerepel, melyeket a magyarok Szobieszky János idejében, a lengyelekkel kötöttek. S a családnak talán ekkor tanusított magaviseleteért kapta *Nasturel Toma* I. Lipót osztrák császártól 1664-ben az új grófi czímet vagy esetleg a régi rang megerősítését. Hogy egyezik ezzel azonban az a körülmény, hogy Henrik gróf unokái közül Udricsa nevű

dédunokája még 1518-ban száműzetett Magyarországból? S hogy az Oláhországba menekült gróftól származott az a fentebbi Toma bán, kit Lipót kitüntetett? Vagy talán itt Oláhországban tett volna az osztrák császárnak valami oly szolgálatot, mely őt a kitüntetésre és esetleg dédapja száműzetése folytán valószínűleg elvesztett hazai jószágai és rangjába való visszahelyezésére érdemessé tette?

Még ellentmondóbb az epitaphiumnak az a része, hogy az imént említett és számüzött Udricsa Nasturel gróf Magyarországon a Bánát nagybánja s az akkori magyar hadsereg főhadvezére volt! Önkénytelenül fel kell erre ezt a kérdést vetnünk, hogy egy ily főrangú embert nálunk, bünössége folytán vajjon egyszerüen száműztek-e s nem illették-e más sulyosabb büntetéssel? De meg, ha valóban bánáti bán és főhadvezér volt, lehetséges-e, hogy egykorú hazai okleveleinkben sehol még csak egyszerű neve se forduljon elő? Holott az azidőbeli XVI. századi bánok mind ismeretesek s talán még ama valódi bán és főhadvezér neve is megmondható, ki az Udricsának tulajdonított hivatalokat viselte? Vagy nem állhatna-e fenn az a feltevés, hogy a családot otthon nálunk más, pl. *Gombás, Gombos* néven keressük, a mi a Nasturel (nászture) magyar fordítása? Amennyiben feltételezhető lehetne, hogy a hazánkból száműzött magyar főúr, Oláhországba menekülésével magyar nevét is oláhosította szokásaival együtt!

De forduljunk a Nasturel-ek oláhországi története felé, mely már ismertebb, mert itt 300 éven át mindig volt a családnak egy-egy nyilvánosan szereplő férfi- vagy nőtagja.

Láttuk, hogy a legelső Nasturel Udricsa vagy Udriste a felirat szerint 1518-ban száműzetvén Magyarországból, Oláhországba jön s itt mindjárt jószágokat vásárol. Hogy honnan volt annyi pénze a számüzöttnek — ugyan különös, de a hagyomány szerint is, már két év mulva övé a roppant terjedelmű *Heresti* uradalom és ugyanekkor (1520-ban) felépíti itt kőből, máig is épségben álló nagy kastélyát. Az így az oláhországi bojérok közé lépett alapító gróf 1526-ban halt meg 90 éves korában s a nagy földbirtok egész 1824-ig a családé maradt, midőn eladták I. Milos Obrenovics detronizált szerb fejedelemnek, kinek unokájától, rudnai báró Nikolicstól aztán nehány évre Sztolozsán volt román minister vette meg egypár millióért.

A Bukaresttől délkeletre körülbelül 5 órányira fekvő kiterjedt jószágot, hol gyermekkoromban sokat vakáczióztam (s melyhez hét nagy falu tartozik) jól ismerem; mert azt 1860-ban és utána az akkoriban Oláhországba jött b. e. mérnök édes atyám mérte fel és tagosította, ma is élő öcscse, nagybátyám

pedig több évig volt rajta Obrenovics fejedelem jószágigazgatója. Az említett kőpalota, mely Romániában talán a legelső ily épületek egyike volt építésekor, egyszerű, de masszív és védfalakkal körülvett, földalatti rejtekuttal ellátott erős háztömb. Van egy magasabb, kukuloriumszerű üveges tornya is, melyről azt tartják, hogy azt Obrenovics fejedelem csak azért építtette, hogy onnan naponta leshesse a várva-várt koronát hozó szerb küldöttség jövetelét, mely azonban halála napjáig sem juttatta újra trónra.

Udricsa származékai közül az epitaphium szerint János fia már bán, azaz Oltenia vagyis Kis-Oláhország kormányzója, mely elsőrangú méltóság ugylátszik öröklővé lett a családban, mert nemcsak ennek fia, de a többi Nasturel-ek is viselték e címet. Ezekről hallgatnak az oklevelek, én legalább nem találtam róluk semmit feljegyezve; de annál jellemzőbb a felirat szerkesztőjének járatlanságára az a körülmény, hogy arról, ki a leghíresebb ember volt az egész családban s a kinek működése bőven ismeretes egykorú krónikákból és oklevelekből — nincs tudomása s meg sem említi. Értem *Udriste* (Orest vagy Uriil) *Nasturelt*, ki Baszaráb Máté fejedelem alatt 1633—1654 ig Oláhország nagy logofetje — mai értelemben — miniszterelnöke s neki egyúttal sógora volt. Azonfelül művelt, tanult ember s mint ilyen, a XVII. század oláh elbeszélőinek, iskolázott férfiainak egyik legjobbika volt. Tudós hírével Oláhország akkori metropolitája figyelmét is magára vonta s talán ennek biztatására fordította le szláv kéziratból, illetve dolgozta át oláh nyelven 1648-ban a »Varlaam és Joasaf«, a szentek életének leirását tartalmazó egyházi regényt.

De ő, mint államhivatalnok, úgy látszik még Máté elődje, Ilyés Sándor fejedelem szolgálatában is állott, mert *Udriste Nasturel de Fierest* (Herest) aláírása gyakori ez időben, sőt egy Hasdeu Archivájában közölt és 1627. jul. 24-én Tergovistben kelt oláh eladási okmány aláírása mellé szerencsénkre pecsétjét is odanyomta, melyen cyrill jegyekkel U. N. kezdőbetűje s a mellett egy arczképpel díszített és sisaklombbal, meg koronával körülvett paizs-czímer látható. Lám, hogy kitűnik ez egyszerű, de valódi czímer ismerete folytán a sírfelirat névtelen szerkesztőjének önkényes eljárása, ki a nagyszerűen kieszelt sassal, oroszlánnal, kigyóval és latin jelmondattal felczifrázott — képtelen czímerből még azt is hiszi, hogy a kétfejű sast nem más, mint *két oláh* fogja! Vagy talán maga is ismerte e czímert s inkább azért nem említette meg egy szóval sem Udristét az epitaphiumban, nehogy az igazi czímert is le kelljen irni?

Udriste működése már csak azért is tisztelt volt az udvarnál, mert Baszaráb Máté fejedelem neje — Elena, Nasturel-

leány és neki édes nővére volt. E férfias jellemű fejedelemnő ugylátszik hogy fivérére ütött természetében, mert nemcsak hogy férje gyakori távollétében, midőn az a harczmezőn küzdött, erélyesen vezette az ország dolgait, hanem a mellett talán az ő vallásos buzgóságának tulajdonítható az is, hogy Baszaráb Máté életében 40 templomot építtetett és szerelt fel. Az arczképe ott is díszlik ezek legtöbbjének falfestményein s midőn 1653-ban meghalt, öreg férje is követte őt $^3/_4$ év mulva a tergovisti fejedelmi templom kriptájába.

A »Romanul« 1887. julius 27-iki száma egyik kis czikkéből azt is megtudtam Ilona herczegnőről, hogy mint olvasott, okos nő levelezésben állott II. Rákóczy György Erdély fejedelmével, kinek fajkutyákat, vadászebeket és betanított sólymokat küldözgetett. Ugyanitt olvasom azt a véleményt, melyet magam is kifejezni óhajtottam, hogy a heresti kőkastélyt nem az 1520-ban élt első Udriesa építtette, hanem a XVII. századi Nasturel Udriste és pedig szerintem aligha 1654 előtt, ki nővére és fejedelmi sógora halála után Herestibe vonulva, emelte lakásaúl a nagy házat (s ennek átellenében a szintén máig is meglevő templomot), hol hátralevő életét magányosan, csendesen, gazdag könyvtárában töltötte.

Sirfeliratunkban a fentebbiekben ismertetett Nasturel Udriste helyett ez időben Radu s ennek ifju fia, a hasonlóan bán Toma szerepel, kit aztán I. Lipót császár is kitüntetett, de hogy miért, azt persze nem tudja az emlékkő megmondani! Ennek Serbán nevű fia, valamint Konstantin unokája és Radu dédunokája felől nem találtam adatokat; de életük már nem is érdekelhet többé s befejezésül még csak ennek fia, a jótékonyságáról híres főurról kell még szólnunk. — Ez a felirat szerint 1798., de tényleg 1796-ban született *Constantin Nasturel Herescu*, ki előbb az orosz hadseregben szolgált vitézül a török ellen, hol tábornokságig vitte fel, később Stirbei Bárbu fejedelem alatt (1849—1856.) Oláhország hadseregének spatárja, azaz hadügyminisztere s egyszersmind Olténia nagybánja is volt. Mint 78 éves jószívű öreg úr halt meg Bukarestben 1874. decz. 30-án éjjel és nevét azzal örökíté meg, hogy nagy vagyona egy részét a családja által alapított Szfinta Vineri templomnak, más részét pedig a román tud. akadémiának hagyá és ennek jövedelméből minden évben 9000, minden negyedik esztendőben pedig 12,000 frank adatik ki tud. pályadijakúl.

Konstantinnal kihalt a heresti Nasturel-család egyenes ága, mely Jonnescu-Gion tanár szerint is — ki ez utóbbi életrajzát és arczképét a »Revista Nouà« 1890-iki III. évf. I. füzetében közölte — ha nem is az 1370-ben éltetett Henrik gróffal,

de bizonyára az 1518-ban hazánkból Oláhországba menekült Udricsával kezdődött.

Ime egy 520 évesnek mondott régi oláhországi, de magyar főnemesi eredetűnek állított család rövid története. Ha itt-ott róla nem deríthettem többet ki, ennek inkább az az oka, hogy a felirat eseményeinek fonala mintegy mesterségesen van összekuszálva s hogy ép abból az időből hiányoznak okleveli adataink, mely minket magyarokat különösebben érdekel. De azt hiszem, hogy ezekből is eléggé kitűnt az a nálunk különben eléggé ismert tény és mód, melylyel az újabbkori s jelenlegi oláh irók történetüket csinálják, azaz szépítik. És midőn dolgozatomat Hasdeu ama nyilatkozatával zárom be, hogy »az oláh historia tele van mesékkel és hézagokkal« -- részemről is csak kárhoztatni tudom azt a hazafias szinezetű, hamis nagyzoló irányt, melylyel e hézagos történelmet sokan még inkább zavarttá vagy erőszakoltan világossá igyekeznek tenni.

Veress Endre.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

René *Lavollée.* La Morale dans l'Histoire. Étude sur les principaux systèmes de Philosophie de l'Histoire. Paris. Libraire Plon. 1892.

Midőn e munkát e helyen néhány szóval ismertetni akarjuk: élénken előttünk áll a mai történetirás tartózkodása az általános kérdésektől. A történetiróknál legfölebb a módszer kérdései találnak figyelemre; a történet philosophiája azonban oly tudományág, melyet a szakemberek gyanakodva s kételkedve oldalt hagynak vagy egészen elfelejtenek. Mentségül felhozzák azt a sok hamis constructiót, melyet a bölcsészek a történet fejlődéséről felállítottak, azt a sok ellentétes nézetet, melyek egymást lerontják s melyek ellentétben állanak mindazzal, mit ők *exact* kutatás czímén kizárólag becsülnek. De elvégre is a szellem dolgaiban nem egyesek önkénye határoz, nem a divat rokonszenve dönt — hanem a dolog természete. Sokan egyáltalán tagadni szeretnék, hogy a történeti egyes tények nyomozásán kivül léteznék valami más tudományos dolog is a történetben s szemet húnynak oly kérdések előtt, melyeket kikerülni még sem lehet. Van-e a történetnek egysége, czélja, van-e az eseményeknek törvénye; van-e fejlődés a történet folyamán? — ezek pedig mind oly kérdések, melyek megoldását keresni kell, ha egyszer az emberi szellem fölveti. E kérdésekre feleletet adni a történetphilosophia feladata. Vagy szabatosabban kifejezve — feladata a kérdésekre a feleletet — keresni. Tárgya tulajdonkép egy elkerülhetetlen *probléma,* melyet a tudományok s szellemi élet fejlődése mindig új és új világításban tüntet fel, de meg nem oldhat soha; de a melynek megoldásához újabb és újabb tényezők felfedezése által mindinkább közelebb jut. Nem mindig az egyenes út a legrövidebb, mondja Lessing. Nem mindig az a legbecsesebb, mit kézen fekvőleg kimutathatunk. S a történetben sem maga a tény az értékes, hanem a tények *kapcsolata.* Ha pedig ezt elfogadjuk, hol vonjuk meg a határt? A történetiró szelleme fogja eldönteni, hogy e kapcsolatot mily messze tudja kisérni, mily messze köti össze mindig általánosabb tényekkel. Egy Bossuet

nem veszti el történetirói nagyságát azáltal a művelt ember előtt, hogy a történeti események egységét egy isteni gondviselés kezeibe rakja le; s egy Ranke nem az által, hogy a kis eseményt is egy uralkodó eszmének világításában tudja felmutatni. Csak az üres adatrágó nem fogja az ily irókban tudománya mestereit felismerni. S itt észrevesszük, hogy a nagy történetirók műveiben is részben feldolgozott anyagot találunk ahoz, a mit a történet philosophiájának nevezünk.

A történet philosophiáját problémának mondottuk, mint a milyen probléma maga az emberi élet. Természetszerű tehát, hogy nincs végleges, csak megközelítő megoldása. Minden nagy történetiró egy sajátságos szempontból tekinti a problémát, minden kor, minden művelődési irány másképp magyarázza. Igy lassankint bizonyos relativ igazságok tudatába jutunk, melyek elismerésével mindinkább közelebb érünk a tények pártatlan mérlegeléséhez, s önkényes kapcsolatok helyett tisztábban láthatjuk a dolgokban nyilvánuló összefüggést.

Csak egy dolog nem lehet a történet philosophiája — nem lehet rendszer; a történeti fejlődés törvényeit oly kevéssé ösmerhetjük teljesen, mint ahogy e törvények kapcsolatait s játékát előre meg nem határozhatjuk. A lehetőségek ki nem mérhetősége, a véletlen hatalma a népek történetében ép oly szerepet játszik, mint az egyes emberében. A történet egy be nem végzett folyamat, melynek törvényeit analogiák szerint magyarázhatjuk, de összefüggő, bebizonyítható egészszé össze nem foglalhatjuk.

Már azért sem, mert a történet felfogása alapjában mindig subjectiv. A történeti objectivitás, — oly értelemben, hogy magát a dolgot tünteti fel a megfigyelő alanyisága nélkül — ez az objectivitás tiszta lehetetlenség. Mihelyt egy történetiró e névre érdemes, mihelyt a tények bonyolult kapcsolatait keresi: alanyisága tehetségének, műveltségének minden erejével előtérbe lép. Ranke történeti arczképein Ranke egész alanyisága tükröződik s az ő angol története nemcsak a XVII. század története, hanem egyszersmind fölötte az iró itélete is. Taine a franczia forradalom történetében csupa törvényekkel dolgozik; csupa érvényes fogalmakból következtet, csupa tényeket halmoz etiquettek alá: s az eredmény? A franczia forradalom egyoldalu képe, melyhez a színt a nagy iró tudományos fogalmai, meggyőződései szolgáltatják. Végeredményében annyira subjectiv, annyira csak relativ igazság, mint akár Michelet, vagy Carlyle elbeszélése. A történet philosophiája így alapjában még inkább alanyi lesz s örökké megteremtőjének tudományos és művészi ösztöneitől fog függeni. Mert ha a sociologiai, psychologiai kutatások még tízszerte több törvényt is bocsátanak a történet-philo-

sophus rendelkezésére: egy Bossuet ép úgy a földöntúli vezető gondviselésben fog hinni, mint egy Carlyle-i szellem az ő nagy embereiben.

Ezekben elmondtuk, hogy mi választ el az előttünk fekvő munka felfogásától. Ez rendszert keres a történet-philosophiájában és pedig egy olyan rendszert, a mely végeredményeiben a franczia spiritualismust igazolja. Szerinte az isteni gondviselés létezése, az ember erkölcsi, társadalmi tökéletesedése stb. kétségtelen tény s végre a történet philosophiája egyéb sem volna, mint szép szónoklat erről az örökké javuló világról. A könyvnek e történet-philosophiai záradéknál azonban érdekesebb része az a történeti áttekintés, melyet a történet-philosophiai rendszerekről ád az ókortól napjainkig. Nem mutat az irók méltatásában eredetiséget; de röviden, világosan tárgyalja e rendszerek főbb pontjait. A laikusnak, kit e kérdések érdekelnek, és sok »exact« historikusnak is kitünő útmutató. Fejezetei Bossuetről, Vicóról világosak s a főbb pontokat érintők. A német irók közül különösen Herdert tárgyalja bőven s szépen. Kár, hogy szerző nem meríthet az eredetiekből, hanem a német philosophiát csak fordításokból ismeri. Igy Hegelnél egészen fordítója: Vera szavaira van utalva; Lessingben pedig »próféta enthusiasmusát« keresi; művét »Die Erziehung des Menschengechlechtes« félig mystikus könyvnek nevezi s 1806-ból keltezi. Az ily dolog pedig súlyos botlás.

B. V.

Anjoukori Okmánytár. A magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkesztette *Nagy Imre,* m. tud. akad. rend. tag. *Hatodik kötet.* 1353—1357. Budapest. Kiadja a magyar tudományos Akadémia 1891. 8-r. 658 lap.

A magyar királyok története nagyban és egészben meg volna ugyan már irva, de a *magyar nemzet* történetének megirásához még mindig csak készülődünk.

Alkalmas mutatókkal ellátott okirat-gyűjtemények, nyelvemlékek és gondosan összeállított régiségtárak; a régészet minden ágának: az építésnek, képirásnak, képfaragásnak, műiparnak, az érem-, pecsét- és nemzetségismének gondos mívelése; kimerítő tanulmányok a bányászat, a kereskedés, mesterségek és földmívelés terén; a törvényhozás, igazságszolgáltatás és közigazgatás emlékeinek szakértő méltatása; az egyházi, katonai, közmívelődési és családi élet mozgalmainak gondos megfigyelése; szóval: ezer és ezer monographia kivántatik még, hogy a magyar nemzet történetét, mely érdekességére és képességére párját keresi, teljességében megismerjük és méltón előadhassuk.

A ki e föladatot megmérni képes, érti az örömet, mely a történettudomány mívelőjét elfogja, ha *Nagy Imre* mesteri kezéből egy új kötet okleveles gyűjteményt talál dolgozó-asztalán — daczára annak, hogy Nagy Imre nem ritkán részesíti a tudós közönséget ez örömben. Nehány hete, hogy bemutatta a Hazai Okmánytár VIII., fölöttébb értékes kötetét, midőn íme! megörvendeztet az Anjoukori Okmánytár VI. kötetével, mely 414 kiadatlan oklevelet tartalmaz.

Minthogy e kötetről is csak annyit mondhatunk, mint előzőiről, hogy az *minden tekintetben gazdag:* a történeti irodalom termékenysége mellett még e rovatnak se lehet szoros föladata, hogy e gazdagságot részletezve bemutassa.

Mindamellett meg nem állhatjuk, hogy — mint pajkos ifjuságunkban a kalácsból a mazsolát — ki ne csipkedjünk egyes adatokat, melyek a mű első áttekintésekor szemünkbe ötlének.

Alighanem legérdekesebb az a levél, mely arról tanuskodik, hogy Kont Miklós nádor Tordán, 1355. május 20-án, a király személyében közgyűlést (congregationem generalem) tartott az összes főpapok, főurak, nemesek, székelyek, szászok, *oláhok* és minden rendű erdélyrészi emberek számára. (321. l.) Ehhez sorozható a másik (234. l.), mely véget vet különböző fölvétünknek arra nézve, hogy miért nevezték I. Károly és Nagy-Lajos királyok *proximus*-oknak, azaz süvöknek Farkasfia Szécsényi Tamás erdélyi vajdát, utóbb országbírót? Mert birjuk immár az egyességet, melyet a nevezett Tamásnak első házasságából származó fiai: Mihály püspök és Konya mester mostoha-anyjokkal, Ossvéczi (Auschwitz) László herczeg leányával, a királyi ház vérszerinti rokonával, Annával, mindennemű követelésének kiegyenlítésére 6000 arany forintban, 150 anyakanczában és három budai házban, Lajos király előtt kötöttek. Uj világot vet Nagy-Lajos magyar király és IV. Károly császár közötti viszonyra Lajos királynak 1353. nov. 18. kelt adományos levele, melylyel Kont Miklós (nádort) és öcscsét Lőkös, a királyi étekfogók és pinczések mesterét a nyitramegyei Zöldvár és Ülső birtokokban megerősíti. Értesülünk e levélből, hogy János néhai cseh király Lackfi Istvánt megajándékozta volt valamely cseh-országi birtokkal, viszont Lajos király Visko nevű cseh urnak a nevezett nyitramegyei birtokokat adta. János fia, IV. Károly császár és cseh király azonban jónak látta a cseh birtokot Lackfi Istvántól elvenni, a miért Lajos király is megfosztandónak találta a cseh Viskót adományától mindaddig, míg a császár a Lackfiakat veszteségökért jószágban vagy pénzben kielégíteni nem fogja. (136. l.) — Ugyancsak érdekelt bennünket a lengyel eredetű Marocsuknak, beregi vármegye-ispánnak az esztergami

káptalan előtt feleségéről tett rendelkezése, ki ha özvegyen maradna, férje összes birtokaiban bennülhet; ha másodszor férjhez menne, 1000 forinttal kielégítendő; ha pedig zárdába rekeszkednék, három birtokával szabadon rendelkezhetik. (342. l.) — Zárdáról levén szó, értesülünk, hogy az Erzsébet anyakirályné által O-Budán épített nagyszerű Klarissza-zárdába Bolko opuliai (oppelni) herczegnek Kunigunda nevű leánya is belépett. (354. l.) — Valamint hogy az egyháztörténet mívelői (Bebek) Domokos esztergam-szent-tamási prépost és érseki helytartó 1353. márczius 31-én tett rendeletéből megérthetik, hogy az időben egyházi zsinat (concilium vel synodus proxime venturum) volt tartandó, és hozzávethetik, hogy ama korban a zsinatokat oly rendesen tartották, mint — teszem — a vármegyei gyűléseket. (46. l.) - A nápolyi hadjáratban részt vett vitézek sora is két ujjal szaporodott: *Aczél Jánossal*, ki mind a négy évet Apuliában töltötte, a miért Lajos királytól a dobokamegyei Keresztest kapta (48. l.), és *Csetneki Benedekfia Péterrel*, ki gazdájával, Konya mesterrel »ultra partes maritimas exstitit profectus«. Leggazdagabb szüret pedig a genealogusokra vár. Igy értesülünk, hogy Nagy-Martoni Mihály eddig ismeretlen leánya, Margit Szabari Ogyozfia Jánosnak volt felesége, s viszont ennek leányát feleségül vette néhai Köcski Sándor országbíró fia György. (78. l.) — Igen becsesek az adatok, melyek a Dorosma-nemzetség, a Garák stemmáját növelik, a nélkül azonban, hogy a híres Garai Miklósnak leszármazását megállapítanák. Ellenben kétségtelenné teszik, hogy János veszprémi püspök Garai (Kozol) Pálnak és Lipóczi Koosnak fia. (443. l.)

A legeslegbecsesebb adatot végre az azon korbeli archontologiával foglalkozó előszóba rejtette Nagy Imre s ez így szól: »A VII. kötet kiadásával . . . késni nem fogok.«

Pór Antal.

Ein Lebenslauf. Aufzeichnungen, Erinnerungen und Bekenntnisse von Julius Frőbel. 2 köt. Stuttgart, 1891. Cotta. (X + 598. és VIII + 704. l.)

Ime egy ember, kinek nevét már zsenge ifju korában szárnyára vette a hír, hogy két világrészen hordozza körül, egy sokoldalú iró, kinek nimbusa egykoron elhomályosította nagybátyjának s első mesterének, a paedagogusok különös czéhe legérdekesebb alakjának, Frőbel Frigyesnek dicsőségét; egy jeles publiczista, kinek ajkain népek csüggtek még egy rövid emberöltő előtt, egy titkos agitator, ki kormányzó államférfiaknak bizalmasa és koronás fők tanácsadója volt, — alig vonul vissza a tettek mezejéről, az események árja máris elborul felette s a hul-

lámok eltemetik nyomtalanul; személyét imént megjelent emlékiratai pár pillanatra felszínre vetették ugyan, de alig akad egykét ember, ki ráismerne, s úgy látszik, el fog merülni ismét, mert a közönség nagy tömege sietö léptekkel halad tova, mélységes közönnyel fizetve ideális törekvéseiért.

De ha a kortársakra nézve Frőbel meg is halálozott — tényleg nem tudjuk, a közel 90 éves aggastyán él-e még, meghalt-e, Zürichben, hol emlékiratait befejezte — a történetirókra nézve jelentékeny egyénisége voltakép csak mostan revelálódik.

Életének részleteiről azelőtt nem sokat tudtunk. Tudtuk, hogy ifju korában, második hazájában, Svájczban, demokratikus, még pedig ultra-radikális irányban működött, hogy 1848-ban a frankfurti parlament tagja volt, hogy Berlinbe, majd Bécsbe küldetett, hogy Bécsben októberben activ részt vett a barrikádokon, elfogatott, halálra itéltetett, de társának, Blum Róbertnek tragikus sorsától Windischgrätz herczeg kegyelméből megmenekült; tudtuk, hogy Amerikába emigrált, soká élt künn és sokat utazott, hogy visszatérve, immár mérsékelt liberális felfogással fáradhatatlanul tevékenykedett a publiczistika terén Németország ujjáalakítása érdekében, tudtuk, hogy ezt eleinte Ausztria kezdeményezésétől, utóbb pedig a trias megvalósulásától várta, tudtuk, hogy sok hányattatás után württembergi és bajor félhivatalos szolgálatba szegődött s hogy öreg korában, midőn sok keserű tapasztalat révén jobban feltárult előtte a politikai élet titka, midőn tudatára jutott annak, mily veszélylyel jár minden erőszakos változtatás s mily helyes és mély oka van mindennek, a mi létezik, mind conservativebb meggyőződésre tért s a párttusáktól távol, a messze keleten óvta meg nagy német hazájának érdekeit, mint az ujonnan alakult birodalomnak smyrnai, később algiri főkonzula.

Ha útirajzait, e vonzó olvasmányokat, politikai röpiratait és államtudományi műveit chronologikus rendbe szedjük, egyéniségének folytonos átalakulása ezekben is frappans módon nyilatkozik. Sőt ha egy azon munkájának két külön kiadását veszszük közelebbről szemügyre, pl. a *System der socialen Politik*-et, melynek második kiadása már nevet is cserélt (*Theorie der Politik*-nek hívják), itt is felötlik nézeteinek megszelidülése, a mint ezt könnyen kimutathatnók.

Abban ugyan nincsen semmi különös, hogy valaki radikális programmal kezdi és conservativ testamentommal végzi politikai pályafutását. Ez gyakori eset, amint hogy ez lényegében jobban is felel meg az emberi természetnek, mint az ellenkező s ritkábban tapasztalható processus. De az már feltünő, ha valaki ezt a hosszú, parabola-szerű pályát megszakítások nélkül s egyenle-

tesen futja végig. Disraelit szokás ennek a fokozatos fejlődésnek és radikálisból conservativvé való átalakulásnak typusául emlegetni; mi Frőbelt, e szerény publiczistát mernők helyébe ajánlani. Az övéhez képest lord Beaconsfield ragyogó pályája csupa szökdelés és bukdácsolás, nem is tekintve, hogy az angol politikus nem tisztán speculativ államférfiú, hogy pályáját hatalmi ambitiók is befolyásolták, midőn pedig hatalmon volt, meggyőződéseinek olykor az országos érdekkel kellett megalkudnia. (»Un jacobin ministre n'est plus un ministre jacobin.«)

Politikai nézeteinek ezt a következetes átalakulását Frőbel nem leplezi ugyan, de nem is emeli ki határozottan és kellő őszinteséggel az ő emlékirataiban. Mivel pedig a politikai küzdelmek porondján mire sem ügyelnek szigorúbban az ellenfelek, mint az elvhűségre s mivel a radikálisok bizonyára gyakorta vetették szemére elpártolását, nem lehet feltennünk, hogy Frőbel elveinek metamorphosisáról nem adott volna magának számot. Valószinűbb, hogy ugyanabba a hibába esett, mint támadói s szintén gyengeségnek vélve jellemének azt a markans jegyét, melyért mi kívülállók leginkább érdeklődünk, nem igyekezett azt saját rovására különösebben megvilágítani.

Emlékezéseket írni egyébként nem annyit tesz, mint gyónni s vallomásokra az utókornak ritkán van szüksége. Az életnek külső története, a viszontagságok eléggé megszokták magyarázni az elbeszélőnek belső átalakulását s az ezekből vont következtetésekben jobban megbízhatunk, mint vallomásokban, melyek akkor sincsenek minden szépítgetés nélkül, ha nem is iratnak utólag, egy hosszú élet alkonyán. Frőbel sokat látott, sokat tapasztalt és sokat csalódott — s ez sok mindent megértet. Nem is szólva magánvállalkozásairól, melyekben egymást érték a kudarczok, politikai törekvései is kivétel nélkül mind meghiusultak. Csalódott a 48-as forradalomban, csalódott amerikai útjában és csalódott Ausztriában. Életének fővágya, a német egység, megvalósult ugyan: de ez sem erősíthette meg politikai meggyőződéseiben való hitét, mert törekvései ellenére létesült, Poroszország által, mely ellen bizalmatlanságában évtizedeken át küzdött.

De legnagyobb csalódását kétségkívül akkor élte át, midőn az 50-es években Éjszak-Amerika déli államait, Mexikót, Közép-Amerikát és Kaliforniát keresztül-kasul bejárta s midőn e sokszinű keverék és söpredék néppel való érintkezésben, közvetlen tapasztalásból kellett meggyőződnie, milyen képtelen ábránd a polgári egyenlőség, politikai hitvallásának ez az alap dogmája, melyben kétkedni annak előtte szentségtörés lett volna az ő szemében. Az abstract elméletek mámorából az akkori cynikus amerikai viszonyok egészen kijózanították.

Bennünket magyarokat Ausztriában való csalódása érdekel leginkább. Az 1861. év elején került Bécsbe s mint Schmerling bizalmas embere, négy éven át szolgálta tollával és messze elágazó személyes összeköttetéseivel Ausztriának *grossdeutsch*, majd pedig azt a politikáját, melyet a *Majnavonaláról* neveztek el. Könyvének ez a része [1]) felette tanuságos s több igen fontos, eddigelé kevéssé ismert vagy egészen ismeretlen adatot tartalmaz. A kormány élén álló férfiak viszálykodásait, illetéktelenül beavatkozók cselszövényeit, a pénzügyi corruptiót, az általános fejetlenséget jól megfigyelt sok új vonással ecseteli. Legérdekesebbek azonban az 1863-ban Frankfurtba hívott fejedelmi gyűlésre, a *deutscher Fürstentag*-ra vonatkozó leleplezései. Frőbel szerint a Fürstentag eszméje ő tőle indult ki s ő nyerte meg ez eszmének Schmerlinget, utóbb Rechberget is. A kudarczot részben az ultramontánokkal szövetkezett Thurn és Taxis herczegi családnak tulajdonítja (mely, Frőbel szerint, egy Belgium felével megtoldandó vestfáliai királyságra áhítozott), részben pedig annak, hogy tervét megcsonkították s a fejedelmeket a német parlamentek képviseletei nélkül hivták egybe.

Nem kevésbbé fontos, amit az 1865-diki angol kereskedelmi szerződés előzményeiről, az Anglo-bank megalakulásáról s nevezetesen az angoloknak valutánk szabályozására tett propositióiról elbeszél.

Magyarországról és magyarokról csak gyéren emlékezik meg. A sarcasmust, melylyel Kossuthot és nejét, olykor Pulszkyt is illeti,[2]) a megvetést, melylyel magyar főurak megvesztegethetéséről nyilatkozik,[3]) valamint a 67-es kiegyezésről mondott kemény itéletét is [4]) szivesen elnézzük neki, tekintve hogy oly dolgot is tár elénk, melyről eddig csak b. Podmaniczky Frigyes *Naplótöredékei* révén volt némi tudomásunk. Frőbel emlékezései II. kötet 156—163. lapjain ugyanis részletesen elmondja, hogy kevéssel a provisorium kihirdetése után, vagyis 1861 deczember havában, a volt határozati párt több vezérférfia, Tisza Kálmán, Podmaniczky és gr. Csáky (Tivadar?) Bécsbe érkeztek, hogy egyrészt Almássy Pál útján a conservativ magyar főurakkal lépjenek érintkezésbe, másrészt Kolatschek útján Schmerlinggel is. Az osztrák politikának két nagy problemáját együttesen akarták megoldani: úgy a magyar, mint a német kérdést. Schmerling meghagyásából Frőbel részt vett az értekezleteken és azt beszéli, hogy Tisza és társai, kik az első ülésen

[1]) II. köt., 175—390. l.
[2]) I. köt., 404—405. és II. köt. 33—34. l.
[3]) II. köt., 298. l.
[4]) II. köt., 159. és 161. l.

bámulatos türelemmel hallgatták végig Hasnernek és az ifj. Hartig grófnak kevéssé ildomos kifakadásait, a második conferentián már makacsúl ragaszkodtak az 1848-diki alaphoz. Kinyilatkoztatták, hogy készek bizonyos ügyeket közösöknek elismerni s mint ilyen közös ügyeket Ausztriával: a pénzügyet, a közgazdaságot és a hadügyet jelölték meg. (A külügyeket, úgy látszik, nem kívánták közöseknek tekinteni, mert arról volt szó, hogy Magyarország ill. a magyar országgyűlés követet tartson a német Bund székhelyén.) Nagy súlyt fektettek arra, hogy Ausztria továbbra is megtartsa állását a Bundban, arra számítván, hogy Ausztria ez esetben nem centralisálhat (?). Magyarország, úgy szóltak, jobb szeret a német birodalomnak *nebenlandja* lenni, mint Ausztriáé, melynek különben is derekabb fele.

Hogy ez a kiegyezési kisérlet kudarczot vallott, azt felesleges említeni is. Csodálatos csak az, hogy Frőbel, ki Schmerlingnek nagy híve, e kisérlet meghiusulásáért Schmerling kétszinűségét okolja, holott jól tudja és maga is említi, hogy Tisza és társai azon czélból érintkeztek a conservativekkel, hogy coalitiójuk által Schmerling bukását és a februári patensnek, Schmerling művének, eltörlését vigyék keresztül. Ily kétszinű törekvéssel szemben Schmerling másként el sem járhatott.

A magyar olvasót egyéb részletek is érdekelhetik. Igy pl. hogy Frőbelnek köszönjük Charles Bonernek Erdélyről írt könyvét; ő ösztönözte a *Daily News* levelezőjét, hogy e földet bejárja és ő szerezte meg Schmerlingtől az állami segélyt, hogy könyvét kiadhassa;[1]) igen mulatságos, a mit Kertbenynek egyik röpiratáról, szerzőhöz intézett leveléről és személyéről beszél;[2]) megindító Ujházyval való találkozása San-Antonioban;[3]) a magyar emigransokra nézve pedig jellemző szerzőnek a Haraszthy családdal San-Franciscoban együtt folytatott arany olvasztó vállalkozásának siralmas lefolyású története;[4]) az Esterházy Móriczról mondott itélete tán túlságos szigorú és egyoldalú,[5]) a mit pedig a Koburg család magyarországi törekvéseiről említ, az felette fogyatékos és tán alaptalan gyanusítás.

Szerzőnek egyáltalában minden komolysága és éleseszűsége daczára meg van az a gyengéje, hogy bőbeszédű és bizonyos tekintetben naiv. Saját élményeit, melyek többnyire igen érdekesek s mindig a hitelesség benyomását keltik, igen gyakran akarja másoktól hallott mende-mondákkal fűszerezni, s nem veszi

[1]) II. köt., 23. és 217. l.
[2]) II. köt., 454—457. l.
[3]) I. köt., 484. l.
[4]) I. köt., 534—536. l.
[5]) II. köt., 362. és 378. l.

észre, hogy ezekkel emlékiratainak becsét alászállítja és azok történeti hűségét compromittálja. Másodkézből vett állításainak mindig urát adja ugyan, de azért lényegileg mégis csak pletyka, a mit így elbeszél. Minden alapot nélkülöző állításnak kell tartanunk pl. azt, mit Frőbel Zimmern nevű bankártól, ez »ultramontán zsidótól« hallott, hogy Lichnovsky herczeget és Auerswaldot »magasállású személyiségek« gyilkoltatták meg,[1]) vagy a mit Frőbel »historische Thatsache«-nek mer qualificálni: hogy Teleky Sándor grófnak az Orsini-féle merényletben része volt.[2])

A naivság pedig, melyről szólottunk, egyebek közt abban áll, hogy szerző — ki egész életében mindig csalódott — emlékirataiban minden fontosabb eseményt előrelátott, előretudott és megjósolt.[3])

Ez apróbb fogyatkozások és izléstelenségek azonban, melyeket talán szerző aggastyán korának szabad betudnunk (szül. 1805-ben), nem vonnak le csak keveset ez emlékiratok igen nagy becséből.

L. B.

Francziaországnak Mexico elleni hadjárata.

Oncken Vilmosnak »Egyetemes történelem« című nagy munkája igen nagy figyelmet keltett Mexicóban különösen azzal a kötetével, mely a Francziaország és Mexico közötti háború történetét beszéli el. E miatt a rész miatt az egész nagy munkát lefordítják spanyolra »Historia Universal« czímmel s most sűrűn foglalkoznak vele a napilapok is.

Általában nagy elismeréssel adóznak Onckennek és munkatársainak úgy alaposságuk, mint pártatlanságukért. Hozzászólnak hirlapírók és szaktudósok egyiránt s mindannyian saját észrevételeikkel bővítik, vagy szinezik az ismertetett jeles munkát.

Igy az »El Universal« című napilap erősen vitatja, hogy III. Napoleon bukásának a mexicói hadjárat volt az igazi oka. »Azt állítják, — mondja a nevezett lap (1891. 258. sz.) — hogy azon hat év alatt, a meddig nálunk a franczia megszállás tartott, III. Napoleon császár 100,000-nél több katonát küldött s több száz millió frankot költött Mexikóra. De, ha meggondoljuk, hogy az 1864. év óta Francziaországban a közvélemény nyiltan ellene volt egy olyan expeditiónak, mely annyi emberbe és pénzbe kerűlt, s még hozzá olyan országért, a honnan oly kevés hasznot lehetett

[1]) I. köt., 187. l.
[2]) II. köt., 457. és 522. l.
[3]) Erre nézve meglepő példák II. köt., 33., 275. és 306. l. stb.

remélni, — s ha tekintjük, hogy Lavallette miniszter igen komolyan figyelmeztette császárját a merész kaland veszedelmes voltára: könnyen következtethetjük, hogy Franczia-ország előtt eltitkolták a valóságot, hogy t. i. mennyi embert küldtek Mexicóba és mennyi pénzt költöttek a hadjáratra. Szintén ez a titkolódzás magyarázza meg a franczia haderőnek 1866-beli állapotát és a franczia közvéleménynek abbeli tévedését, miutha Franczia-ország az osztrák-olasz-porosz háború alkalmával 200,000 ember fölött rendelkezett volna, kiknek állítólag a fele a chalonsi táborba lett volna összevonva; holott később kiderült, hogy Chalonsnál mindössze csak vagy 40 ezer ember táborozott s hogy Franczia-ország abban a nehéz időben csupán erre a seregre számít-hatott.«

Nagy magasztalással szól aztán a lap a »nagy« Juárezről, »kinek törhetetlen kitartása és sikeres erőfeszítése sokkal fonto-sabb politikai következményeket vont maga után, mint a milyene-ket a mai történetírás registrál«.

Majd Miksa császár balsorsát érintve, ezt a megjegyzést teszi: »Csekély számú imperialistáink Miksa császár uralkodá-sának szerencsétlen végét még ma is nem annyira a köztársa-sági pártnak, mint inkább az éjszakamerikai Egyesült-Államok beavatkozásának szokták tulajdonítani; holott a franczia had-sereg, a trón fő támasza, már ez államok fenyegető föllépése előtt elhatározta, hogy kivonúl Mexicóból. Egyenesen sietős volt a dolog Francziaországra nézve, mert hadi erejét rendkivül meg-bénította a mexicói háború. 1866-ban, mikor a megszálló sereg ki kezdett vonúlni, mindene ki volt merűlve: katonasága, tüzér-sége, készletei és pénze; csak mintegy 40 ezer embert vihetett haza Európába, de azokat is oly elcsigázott állapotban, hogy úgy szólván rokkantan szállhattak ki hazájuk partján. Ez bizonyára kemény leczke volt minden hódítónak úgy a jelenben, mint a jövőre nézve.«

Napoleonnak azután — így folytatja az El Universal — egész politikája arra számított, hogy a sadowai és königgrätzi események miatt zavarok fognak támadni Németországban, s így neki alkalma fog nyílni olyan föllépésre, mely által felejtetheti a franczia nemzettel a mexicói kaland kudarczát.

S erre a milyen nagy oka volt, épen oly jó alkalmúl látszott kinálkozni Napoleonnak az a megkeresés, midőn a sadowai ütközet után Ausztria császárja arra kérte párisi követe által, hogy legalább azt a 100 ezer emberét, a mennyi általános föltevés szerint Chalonsnál táborozott, küldje el a porosz határra, hol Ausztria szövetségesei, a dél-német államok hadereje is csatla-kozván hozzá, pusztán ezzel a mozdúlattal, minden erőveszteség

nélkül is fenyegetni s akarata előtt való meghajlásra fogja kényszeríthetni Vilmos királyt. Napoleont és több miniszterét csábította ez a kilátás; de Lavallette egész határozottan így nyilatkozott császárja előtt az ide vonatkozó tanácskozás alkalmával: »Ám tegyük félre egy pillanatra, fölség, a kellő megfontolást; de kérdem, honnan vesszük a fegyveres erőt egy olyan politika érvényesítésére, mely Goltz és Nigra tudósításai szerint csalhatatlanúl végzetes háborúba fog vinni bennünket Porosz- és Olaszországgal? Én alaposan tájékoztam magamat azon katonai erőforrások felől, melyekkel rendelkezhetünk; és tudja-e fölséged, hogy Mexico mindenünket elnyelte, hogy sem lovunk, sem tüzérségünk, sem emberünk nincsen, s hogy hamarjában legfölebb 40 ezer katonát indíthatnánk útnak.«

Ekkor csupán ez a 40 ezer ember volt az egyetlen hadi erő, melyre Francziaország számíthatott. Az emberszám kétségkivül több volt ennél a chalonsi táborban, de 100 ezer épen nem volt, mint hitték nemcsak a francziák, hanem a legjobban értesült diplomaták s azok között Beust gróf is; de mint Randon maréchal maga is elismerte, még ez a sereg sem volt háborúra felszerelve, sőt arra sem ellátva, hogy csak a határra is vonúlhasson.

A franczia hadseregnek 1866-ban az Egyesült-Államok minden közbelépése nélkül is ki kellett már vonúlnia Mexicóból, mert egyéb okok mellett nem volt többé képes bírni a mexicói hazafias katonák vitéz ellenállásával, annál kevésbbé támogathatta többé a csekély számú császárpártiakat a köztársasági törekvések ellen.

Hogy mind Francziaországra, mind Európára nézve milyen következményei lettek a franczia katonai erő rendkivüli kimerülésének, megmutatta Napoleon uralkodásának utolsó időszaka, majd pedig bukása.

Ezen észrevételekhez az »El Universal« Mexico legjelesebb történettudósának, *Zárate* képviselőnek, a szerkesztő előtt tett következő megjegyzéseit fűzi (1891. 259. sz.):

»Francziaország III. Napoleon alatt kedvezett Olaszország egységének s azon igyekezett, hogy Ausztria nagy hatalmát csökkentse; e végből egyetértésre jutott Porosz- és Olaszországgal, de nem azért, hogy megsemmisítsék, hanem csak hogy meggyöngítsék azt a nagy hatalmat, melyet az 1815-iki tárgyalások alapján bírt Európában.

A francziák Porosz- és Olaszországgal szövetségre lépvén, szakítottak régi politikájukkal s ezzel a hibáknak olyan ösvényére léptek, mely bukásra vezetett; III. Napoleon a válságtól megijedvén, minden igyekezetét arra fordította, hogy a porosz-olasz egyesülés (Union) következményeit megakadályozza; e

közben látván a Poroszországtól kifejtett hadi készülődést, a milyenre sem ő, sem Francziaország nem számított, attól félt, hogy Ausztria meggyöngítése miatt megromlik Európa egyensulya, s Francziaország ellen félelmes ellenségül fog föllépni. Ausztria ellen csakugyan ki is tört a háború 1866-ban egy felől Porosz-, másfelől Olaszország részéről. A königgrätzi és sadowai ütközetek döntők voltak és Napoleon, ki azt hitte, hogy Ausztria fog győzni, azonnal belátta, mily nagy hibát követett el. Ausztria fegyveres közbelépésre kérte Francziaországot, ha másként nem, úgy, hogy Francziaország küldjön a Rajna menti határra 100,000 embert. Beust gróf, Ausztria párisi követe, elébe is terjesztő Napoleonnak ezt a kérelmet, de a császár röviden csak annyit felelt: »Nem vagyok készen a háborúra«, mire Beust még abban is kétkedett, hogy legalább 40,000 ember volna a chalonsi táborban. A prágai béke folytán Ausztria elesett a német császárságtól, Poroszország lépett az éjszaki német államok élére, Olaszország visszanyerte Ausztriától Velenczét, Francziaország tanácstalanúl állt a megizmosodott és ellenséges Poroszországgal s a már-már egyesült, gyanakvó Olaszországgal és a megcsalt Ausztriával szemben. Az 1870-diki háború kitörésekor meg volt fosztva természetes szövetségeseitől s így egyedül állt azon rettentő katonai hatalom előtt, melyet épen ő segített megnövekedni 1866 óta.

Annak idején Spanyolország hősi ellenállása hiúsította meg a nagy Napoleon utolsó terveit; most Mexico hősi védekezése hatott közre hatalmasan, hogy III. Napoleon megbukjék. Mexico vakmerő megtámadása nélkül a történelmi következmények logikája szerint igen hihető, hogy Francziaország győzelmesen rontotta volna le Vilmos király és Bismarck nagy munkáját s megakadályozta volna 1870—71diki nagy bukását. Kétségkivül szerencse, hogy az a nagy összeütközés, melyben a mi hazánk annyit szenvedett, oly nagy kérdések elintézését vonta maga után, mint Mexico demokratikus intézményeinek és függetlenségének kivívása, Olaszország egységesítése, a homogén és tömör német császárság visszaállítása és Francziaországnak köztársasággá alakítása, mely alapon a nemes franczia nemzet ismét visszaszerezte régi prestigeét s újra elfoglalta az őt megillető kiváló helyet a művelt nemzetek között.«

Jellemző, hogy az Oncken művével foglalkozó czikkek mind csupán a III. Napoleon személyét kárhoztatják Mexico akkori szenvedéseiért, magát a franczia nemzetet ellenben Zárate is »nemes nemzet«-nek (noble nacion) nevezi és sajnálja, hogy a frankfurti béke oly sulyos terheket rótt reá.

(DKP.)

Hausrath Adolf. Arnold von Brescia. Leipzig. Breitkopf und Härtel. 1891.

Hausrath, kinek a keresztyénség kezdeteiről érdekes művei vannak és ki *George Taylor* néven a római császárság idejéből vett regényei által a nagy közönség előtt is ismeretes: most egy 184 lapnyi füzetben a XII. század egyik legérdekesebb alakjáról: Bresciai Arnoldról értekezik. Elejétől végig a legnagyobb élvezettel olvasható a művecske. Bresciai Arnoldról tulajdonkép csak négy egykorú iró — s három közülök határozott ellensége — beszél: Salisbury János, ki Becket Tamásról is irt, Freisingi Ottó, a bergamói névtelen költő és szent Bernát. Annyi századon át Arnold egyéniségének körvonalai elmosódtak s az életéről felállított sok föltevés is csak még inkább ködbe borította alakját. Hausrath a sok hypothesist, melyet különben már Giesebrecht megczáfolt, nem bolygatja; megelégszik Arnold életének nehány biztos tényével, jellemének nehány világos vonásával, s mégis igen érdekes alakot állít elénk. Mint valami XII. századbeli kezdetleges mészkőszobor egész más jelentőséget s életet nyer, ha megfelelő helyén, egy dómbejárat fülkéjében, vagy valami régi templom párkányzatán szemlélhetjük: úgy ád Hausrath is Bresciai Arnoldnak életet azáltal, hogy beállítja százada szellemi törekvéseinek keretébe.

A XII. századot még mélyen áthatották az *investitura* viszályának hatásai. Különösen Olaszországban a pápai hatalom növekedésével együttjárt a püspöki tekintély hanyatlása. A mily mértékben prédikáltak a római legatusok a házasult világiaskodó papság ellen az olasz városokban, a magát érezni kezdő polgárság s magistratusai annál készebbek voltak a regaliákat a püspöki székhelyeken magukhoz ragadni. A pápai mindenhatóság tana ellen élesen megkezdették különböztetni az egyházi s világi dolgok határait. S ha a VII. Gergely szellemében gondolkodók a világiak alárendeltségét hirdették, a következő nemzedékek az olasz városokban az egyházi s világi hatalom éles megkülönböztetését s elválasztását követelték. A városok élére »senatorok, consulok« lépnek, kik sokszor éles viszályban állanak a püspökökkel. A jogászok is ujra előveszik a római jog forrásait; s Konstantinus adománylevelét, mint hamisítványt, Rómában nyilvánosan gúny tárgyává teszik. Az olasz községek e függetlenségre törekvését elősegíti az egyházon belől is egy áramlat. A XII. század a durczáskodó, gazdag papsággal szemben az *askesis* művészeit is felmutathatja. Ilyen szent Bernát, ilyen későbbi korában Abälard, ilyen Bresciai Arnold is. Ez az áramlat Olaszországban vegyül a polgárság önállóságra törekvésével s egyaránt a felsőbb papság világi hatalma ellen fordúl. Hilde-

brand theocratikus állameszméje így nem valósul; a harczokból a városok nagyobb önállósága fejlődik. Nem ó-testamentumi, hanem antik minta szerint szervezkednek; a nép, a senatus, a consulok respublikájáról álmodoznak. Világi s egyházi irányzatokból, egyházi reformtörekvésekből s a régi római szabadság gondolatából, a biblia s a római jog hatásaiból így alakul össze egy ellenmondásos képzetkör, melyet Bresciai Arnold képvisel. A középkori szerzetes eszméje egyesül benne antik emlékezésekkel s jogászi tanokkal. Így lesz az asketából heves harczos, félig néptribun, ki reformtörekvéseiben az olasz városi nép függetlenségi ösztönével találkozik. Ez az ösztön még zavart, forrongó. Ilyen zavart, forrongó még Arnold is. De mert lelkesítő s szenvedélyes kifejezést tud adni annak, mi a tömeg szivében alaktalanul élt: kortársai benne a prófétát látták.

Első szereplése helye Brescia, Milano és Veronán kivül felső Olaszország leggazdagabb városa, melyről már Catullus énekelte: *Brixia, Veronae mater amata meae.* A longobard királyok alatt emelt dóm benne régi emlékekről szólt s a gazdag római maradványok ott mindig ébren tarthatták a multak emlékét. Arnold már pappá volt avatva, mikor elment Franczia-országba, hogy Abälardot hallgassa. Ez alighanem 1125 előtt lehetett valamivel, mikor a hires askéta és tanító az ő regényét Heloise-zel már régen lejátszotta s tanát a szentháromságról a soissonsi zsinat kárhoztatta. *Nogent-sur-Seine* egy csöndes, erdős völgyében ütötte föl tanyáját s ujra tanítani kezdett. Itt is tódult feléje a tanulni vágyó ifjuság s csakhamar egész kis telepedés támadt az erdős helyen. S Bresciai Arnold is ide zarándokolt s nem annyira a dialektikában, mint inkább az askesisban s a hierarchia keserű megvetésében vált Abälard jeles tanítványává.

Legalább az 1130-ban beálló schisma idején egészen Abälard invectivái értelmében támadja meg szülőföldén, Bresciában, a semmi szabályhoz nem kötött világi papságot. A schisma II. Incze és II. Anaklet közt több éven át tartott s bár Anaklet volt Róma tényleges birtokában, mégis II. Incze volt az, ki a német király s Franczia-ország elismerését kivívta. Petrus venerabilis Cluny-ben, Bernát a clairvaux-i apát s Prémontré-i Norbert mind neki hódoltak. Erre Incze az olasz püspökségeket is megtisztítani törekedett Anaklet híveitől s 1132-ben Bresciában is megfordult s Villanus helyébe Mainfredet tette püspökké. Arnold akkor már a *canonici regulares* élén állott, mintegy prépostjuk volt s a bresciaiaknak szemefénye. Lángoló ékesszólása s askéta élete csakhamar a tömeg bámulatát vonta magára. Mint egy második »szent János a pusztában« lépett fel, sanyargatva testét; tűrt szó nélkül hideget, éhséget, szomjat s csak

szenvedélye tüzénél melegedett. De eredetisége nem a papság világiassága, a simonia ellen irányuló fellépésében van. Az, amit a kortársak Arnold »uj dogmájának« neveznek, más valami. Egyáltalán megtámadta a hierarchia világi hatalmát, minden beneficiumot, privilegiumot, regaliát, immunitást. A papoknak, az irás szerint, csak a tizedből s könyöradományokból szabad élniök. Ne legyen se házuk, se földjük, se gazdagságuk. Az evangelium szerint a szegény egyház az igazi. Arnold e nézetnek fanatikusa volt s így természetesen vértanujává is kellett válnia, mert egy álmot állított a történeti, a theocratikus püspöki állam helyébe. Nyolczszáz év fejlődését tagadta s tanítványai is minduntalan a római császári törvényekre hivatkoznak. Jellemző rendszerükre, hogy reformatori gondolatukat nemcsak az evangeliummal, hanem a római császárok jogával is bizonyítják. E tanoknak azonban Olaszországban a városi népnél, a tömegnél csak annál nagyobb volt népszerüsége, mert a schisma viszályai is szították az elégületlenséget s a polgárokban a lokalis szabadság vágyát mindjobban gerjesztették. S Arnold Bresciában majdnem győzött. A püspök ellen a consulok részén állott s e nép egyszer majdnem elzárta a város kapuit püspöke előtt. A bresciai szónok hatása lassankint a szomszéd városokra is kiterjedt s ellenségeinek ránk maradt jaj-szavából ma is kiérezhetjük még, mennyire fájtak nekik Bresciai Arnold támadásai. 1138 májusában azonban véget ért a schisma s ezzel Bresciának is ütött az itélet órája. Mainfred püspök az 1139-iki laterani zsinaton bevádolta Arnoldot s II. Incze, mint veszélyes schismatikust, — tehát nem mint eretneket — Olaszországból száműzte. Arnold azonban nem hazája földjéből szítta erejét, hanem egy egész Európában hatalmas szellemi mozgalomból s ezért a száműzetés nem semmisítette meg, hanem inkább csak növelte erejét. Francziaországba ment Abälardhoz, Párisba »az elkeseredett az elkeseredetthez, a »bátor a bátorsága vesztetthez«.

Abälard Páris mellett, szent Genovéva hegyén nyitotta meg iskoláját. Nem lehet itt hosszan elbeszélni Abälard új viszontagságait; azt az ellenkezést, melyet rationalistikus magyarázatai a dogmákról a mystikus Bernátban, a clairvaux-i apátban, kora legbefolyásosabb szerzetesében keltettek. Elég annyit megemlítenünk, hogy a sens-i zsinaton 1141-ben Abälardot s »fegyvernökét«, Arnoldot heretikusnak nyilvánították, a pápa azután kolostorban örökös fogságra kárhoztatta. Az itéletet, igaz, nem hajthatták végre. Abälard a következő évben meghalt a clugny-i apát védelme alatt, Arnold pedig, miután egy ideig még a szent Genovéva hegyén tanított, Francziaországból elmenekülhetett. Abälardnak különben tanítványai közt meleg védői támadtak s

egyikük, Berengar, szent Bernátot élesen megtámadja, »Mindenünnen összetoborzott püspökökkel — irja Apologeticusában — Abälard Pétert a sens-i zsinaton eretneknek nyilvánittattad. Mint valami utonálló titokban megrohantad, a mikor ő nyugodtan Krisztus útján haladt. A nép előtt azt prédikáltad, hogy imádkozzék érette, te pedig az alatt titokban már arra gondoltál, hogyan űzhessed ki a keresztyén világból.... Ebéd után Abälard könyvét az ülésbe hozták s egy hangos torkut megbíztak, hogy olvasson belőle részleteket. Gyűlöletében Abälard ellen, s a szőlő nedvétől hevülten, még hangosabban ordított, mint akarták. Kis idő mulva látni lehetett, mint kezdenek nyugtalankodni a püspökök; egymásra vetették lábaikat, nevettek, tréfálkoztak. Látható volt, hogy nem Krisztusnak, hanem Bacchusnak áldoztak. Azalatt felkapták a serleget, dicsérték a bort s öntözték torkukat.... Mikor aztán Abälard irataiból valami magasztosabb, istenibb szó túlhatott a lármán, kelletlenkedtek, fogukat csikorgatták Abälard ellen, a vakondokok a philosophus ellen: »Hát még tovább éljen ilyen szörnyeteg?« Igy itéltek a vakok a világosság szaváról, részegek kárhoztatták a józant. Kutyák harapják a szentet s disznók törik a gyöngyöt.... A püspökök annyi bort ittak viz nélkül, hogy gőze agyukba szállt s elaludtak. A felolvasó azalatt tovább olvas, hallgatói pedig horkolnak. Az egyik könyökére hajol, a másik párnájára támaszkodik, a harmadik fejét térdéig horgasztja s alszik. Mikor a felolvasó Abälard iratában egy tüskés helyhez ér, a püspökök süket fülébe kiáltott: »hát nem kárhoztatjátok?« Az utolsó szótagnál fölébredve, némelyek álmos hangon, csüggedt fővel felelnek: »damnamus«. Mások, akkor ocsudva fel, már csak annyit mondanak »namus« (úszunk). Persze, hogy úsztok, de úszástok elmerülés. A mit e törvénytudók ezután tettek, az meg van irva a szentirásban: »A főpapok s fariseusok pedig tanácsot tartottak. Egyikük pedig, Bernát apát, a zsinat főpapja jósolt, mondván: Jobb, hogy egy ember meghaljon, minthogy az egész nép elveszszen.«

A fiatal Berengár e szavaiban kétségtelen sok a túlzás. De e sorok minden fejtegetésnél világosabban mutatják azt a szellemet, mely Abälard és Arnold tanitványaiban a tudatlan s duskálkodó püspökök ellen uralkodott, kiket szent Bernát czéljaira eszközűl használt.

Szent Bernát különben most Arnold ellen fordult s utolsó lehelletéig üldözi őt. Hausrath szellemesen, nehány szóval így jellemzi Bernátot: »Egy román stilusú szent bevégzett mintaképe. Alapjában humanus, lágy természet, kiben azonban ótestamentumi, tekintetet nem ismerő buzgalom él. Galamb és kigyó

egy személyben. A békét hirdeti, de a hova csak lép békétlenséget támaszt. A német királyt római útra izgatja, a népeket keresztesjáratra török s eretnek ellen s a mellett áhítja a békét e földön, az emberek örömét. Bernát annak a rendszernek a typusa, melyben a kereszt egyszersmind éles kard.« Bernát harcza Arnolddal különben nem forgott többé a scholastika kérdései, hanem az egyházi hatalom kérdése körül s annál hevesebbé vált, mert mindketten mint az egyház reformatorai léptek fel. Egy közös vonásuk volt. Mindkettő reformálni akarta a papság szellemét az askesis által. De a czélra tekintve, nem lehetne élesebb ellentétet gondolni. Arnold az askesis által a papságot a világtól egészen el akarta fordítani s itt tért nyitni egy ujabb, a polgári elem fejlődésének; ezért védte Bresciában a consulok függetlenségét s alkotja meg később Rómában az antik respublica káprázatát. Szent Bernát ideálja azonban nem egy szegény, hanem egy hatalmas egyház, mely az askesis által jogot nyer arra, hogy a földön is uralkodjék mindenek felett. S szent Bernát maga, kopott ruhájában csakugyan egyik első hatalmi tényezője lesz korának.

Arnold pedig azalatt bujdosik »vagus et profugus super terram«, mint szent Bernát irja. 1142–43-ban Zürichben tartózkodik, prédikálva, a népet lelkesítve s a nemesség által — úgy látszik — védve, melynek nem egy pöre volt vámok, földek miatt az egyházi hatóságokkal. Bernát itt is üldözi; levelében a constanczi püspökhöz kigyót-békát kiált az emberre, ki báránybőrbe bujt farkasként körüljár s »elnyeli a népet, mint egy falat kenyeret«. Zürichből a magának mindig pártfogókat találni tudó Arnold a Csehországba induló pápai legatus, Guidó környezetébe jut. Lehet, hogy megszállta a nyugalom vágya, vagy a honvágy; annyi bizonyos, hogy Bernát intései ellenére is, új pártfogója megszerzi neki III. Jenő pápa bocsánatát. Arnold visszatérhet Olaszországba s visszavétetik az egyház kebelébe, ha egy évet tölt nyilvános vezeklésben Rómában s engedelmességet esküszik a pápának.

A XII. században ép Róma volt az az egyetlen hely, hol Arnold eszméi látszatra testet ölthettek s a sors — mint valami nagy tragikai költő — ép ide terelte Arnoldot, hogy eszméi áldozatává tegye. A római nép forrongani kezdett s mint később Dante scholastikus költeményébe átveszi itt-ott a klasszikus költészet alakjait s vezetőjévé teszi Vergiliust: úgy itt a középkori községi élet is egy át nem értett mult eszméjét s formáit kölcsönzi által. Egy *sacer senatus* s *consulok* állanak a város élére s babonás, ingatag quiritek seregével háborút üzennek a pápa világi fönhatósága ellen. Hausrath érdekesen meséli el e harcz

esélyeit a különböző pápák alatt, mely azután Barbarossa római útjával egészen a pápa javára dől el. Bresciai Arnold azalatt tért teremthetett — a mint ma nevezik — politikai romanticismusának. A világtörténet szinpadán ismételhette, a mit pályája kezdetén Bresciában próbált. Ő lett a quiritek lelke s megérlelődött benne a kettős ideál: a vallásos asceta, a papok világi hatalma ellen dörgő izgató a Forum romjai közt beszélve, magára öltötte a togát s a régi Róma polgárának képzelte magát. Igy párosult egy kis valósággal nagy illusio. A község egoistikus politikai törekvéseinek Arnold az egyházi reform gondolata által magasabb tartalmat akart adni; ő maga azonban ép e politikai kapcsolat által végkép elbukott. A római nép legkevésbbé fogta fel Arnold vallási reformját s ez első megpróbáltatásnál elárulta őt. Addig azonban a Capitolium ujra felépítésénél csodálatos politikai restauratiónak kellett volna végbe mennie. Az alsóbb nemesség alkotta volna meg a régi lovagrendet; a senatus s a forumra gyűlt nép választotta volna meg az új császárt. Egymás után irták III. Konrádnak s később Barbarossának az ünnepi leveleket s a *patres conscripti* szivesen megválasztották volna Barbarossát császárnak, ha ez kezükből elfogadja a méltóságot. A levélben bibliai-helyek, egyházatyák nyilatkozatai, a digestákból vett idézetekkel váltakoznak. Barbarossa durva Ezsau lehetett — mint a rómaiak nevezték — de érzéke volt a valóság iránt; »tudta, mi a metsző aczél s gyermekes aranycsillogás s egy pillanatig sem habozott, hogy kinek kezéből fogadja el a koronát«. Különben mielőtt még Olaszországba érkezett, az 1152-ben választott senatus már alkudozni kezdett a pápával. A lelkesedés hamar lohadni indult s mikor az új pápa, az angol Breakspeare, IV. Adorján 1155 husvétjén az interdictumot Rómára kimondotta, ura lett a helyzetnek egészen. Az interdictum érzékeny csapás volt a zarándokokat váró Rómára; az új senatusban különben sem ültek már Arnold meleg pártolói; s a híveket megingatá az új pápa határozottsága s a német sereg közeledése. Igy az interdictumot végre lehetett hajtani. Éjfélkor fölrettentették álmokból a lakosokat a félrevert harangok s a papok s püspökök fáklyafénynél indúltak templomaikba. A megfeszített képére fátyolt vetettek s fölhangzott a fájdalmas ének: »könyörűlj rajtunk«. Mintha ellenség volna a kapu előtt, az ereklyéket eltették s futó lépéssel a pinczékbe temették, az oltárokat leszedték, a már megszentelt ostyákat a chorusban tüzön elégették. Ezután a püspök a szószékre lépett s a bünhődés beteltéig megtiltott minden szent cselekményt. A kereszteket, szent képeket leaggatták a falakról, s fordítva a földre fektették, az ablakokat lefüggönyözték s végre a *miserere*

domine folytonos éneklése közben a templomot kiürítették. Mielőtt a templomot bezárták, még köveket hajigáltak le a szószékről, annak jeléül, hogy úgy dobja el isten is a bünösöket. Nem szólt többé harang, sem misét, sem szentséget nem szolgáltattak.

Ennek hatása a rómaiakra közvetetlen volt. A kiket Arnold fel akart szabadítani, nem voltak szabadok. A szabadságról képzelődő quiritek meghunyászkodtak s politikai álmukat szivesen odaadták a pápa kegyéért. A nagyhét szerdáján a megfélemlett senatus már követséget küldött a pápához. Bresciai Arnold pedig kiszökött Rómából s míg Adorján a Lateranba vonult, ő a Campagnában tévelygett. Tudva van, hogy nemsokára Barbarossa kiszolgáltatta a pápának. Arnold még a bitófa alatt is hirdette tanai igazságát. Különben Barbarossa is meglakolt Arnold kiadásáért. Húsz évig kellett harczolnia a pápákkal. A besançoni országgyűlésen 1157-ben kezdődött az ellenségeskedés, mikor Roland, a pápai kamarás a büszke Barbarossát a nagyok jelenlétében a cardinálisok testvérének s a pápa hűbéresének nevezte. S végződött 1177-ben a velenczei békével, a mikor Barbarossa a San-Marcoban ugyane Rolandnak, akkor már III. Sándor pápának papucsát csókolta meg. A magános askétának nem kellett szégyenkeznie a bitófa alatt. A pápa erősebbnek mutatkozott, mint a középkor egyik leghatalmasabb császára. S mikor ezt látjuk, nem mosolygunk többé Arnold utopistikus törekvésein, hanem eszméjébe vetett hitét bámuljuk.

B.

Genealogischer Hand- und Schul-Atlas von Dr. *Ottokar Lorenz*, Professor an der Universität Jena. Berlin, Wilhelm Hertz. 1892.

Míg a történeti segéd-tudományok, nevezetesen pedig a genealogia ápolásával és feldolgozásával évszázadunk kezdetéig majdnem kizárólag hivatásszerű történetirók, *történettanítók* foglalkoztak: e század utolsó három negyedében ebben az irányban határozott visszaesés állott be; — az e téren való kutatás korifeusai, kezdve az egyetemi tanáron, végezve a legutolsó középiskolai tanítóval, a genealogiát gőgös megvető mosolylyal gyakorlati haszon nélkül valónak, szükségtelennek nyilvánították. Csakis így eshetett meg, hogy a herald.-geneal. egyesületek tagjai s a genealogiának mezején működő specialisták olyan egyénekkel egészítették ki magukat, akiket ex cathedra dilettáns történetíróknak tekintettek.

Ilyen viszonyok között már magában véve az a körülmény is figyelmet érdemel, hogy olyan kiváló állású és tekintélyes történetíró, mint Lorenz Ottokár tanár, geneal. kézi- és iskolai atlas

kiadására eltökélte magát. Szerzőnek előszavában a genealogia feldicsérése meg éppen irodalmi esemény számba megy; szakgenealogus nem merte volna pro domo így feldicsérni. »Évek hosszú során szerzett tapasztalataim írja Lorenz tanár — megerősítettek abbeli nézetemben, *hogy a történeti tényeknek más, mint genealogiai úton való helyes ismerete és jelen tudása senkinek se sikerül.*« Arany szavak ezek s bizonyára nem hangzanak el olyan ajakról; a genealogiának *a történet törzskarának* — kivívja azt a helyet, mely a szerző- és hiveitől plántált földön már jó régen megilleti! Csak azon lehet sajnálkoznunk, hogy szerző a latban sokat nyomó szavával most mond először a nyilvánosság előtt ítéletet.

Rátérve a könyv ismertetésére, hangsulyozzuk, hogy szerző nem akart genealogiai összképet nyujtani, csak a *genealogiai összeköttetések útján lejátszódott világtörténeti momentumokat* volt szándékában szemléltetni; világos tehát, hogy könyvében egyedül és kizárólag csak a legelőbbkelő souverän házakat sorolja fel s ezek közül is — a könyv czéljának megfelelően - csak azokat, amelyeknek genealogiai adatai minden történeti korszakra kiváló fontosságúak. De nagyon tévedne az, aki azt hiszi, hogy e munka in genealogicis - legyen bár a legcsászáriabb családokról a szó - minden irányban felvilágosítást nyújt. A könyv kizárólag iskolai és oktatási czélra van szánva; a tisztán genealogiai mozzanatokat csak annyiban veszi szemügyre, amennyiben az uralkodó családok számos házasságát ecseteli, a melyek révén egész tartományok egyik családról a másikra átszálltak. Az uralkodóknak szakadatlan sorrendjét - kezdve az első törzsatyán, a vonal kihaltáig, nem uralkodó oldalágakat, a házaknak összáttekintését, azoknak *különböző* tartományokban uralkodó tagjait, nejeiket és leányaikat stb. hasztalan keresnők; ellenben kiemeljük, hogy a műben bennfoglalt adatok — a szerzőtől követett módozatnak megfelelően — kiterjednek egészen napjainkig. Ezek szerint tehát szerzőnek arra a kérdésére, vajjon táblázatai nagyon sokat, avagy édes keveset hoznak-e, egész határozottan válaszolhatjuk: *valami nagyon sokat semmi esetre!*

De a mit szerző felvett, a terv keretében mesterien van kidolgozva. *Egy* tekintet elegendő arra, hogy az elegans kivitelű és ritka technikai gyakorlottsággal nyomtatott táblázatokon a generatiók fel- és le-hullámzását, valamint hogy évszázados geneal. főeseményekről tudomást szerezhessünk.

Ha valamit, *úgy* azt a körülményt kell hibáztatnunk, hogy szerző a feldolgozandó anyag felvételekor nagyon takarékos módon járt el. Egyátalában nem akarjuk hibájául betudni, hogy néhány pápai, azután meg a Cibo, Farnese, Sforza, Este, Rovere,

Visconti-családot belevette munkájába, ellenben számos, legalább is ilyen fontos és érdekes franczia-, spanyolországi stb. kisebb uralkodó házat mellőzött; — hogy azonban az *ókorról* éppen semmi említést se tesz, Magyarország,*) Lengyel- és Oroszországra vonatkozólag pedig nagyon gyér adatokat nyújt, hogy a Balkán-államokat (Törökország, Szerbia, Bulgária) egészen mellőzi, a szerző előtt lebegett czél érdekében, a legőszintébben sajnáljuk. Az ókor történetét iskolánk tervéből még nem zárták ki. Szerző nagy érdemet szerzett volna, ha könyvébe fölveszi a legfontosabb ókori genealogiai mozzanatokat; könnyen elejét vehette volna ama, napjainkban uralkodó egyoldalú felfogásnak, mintha az ókor történetében genealogiai mozzanatokról szó se lehetne.

Fölösleges lenne Magyar-, Lengyel-, Oroszország és a Balkán államok fontosságáról csak egy szót is vesztegetni; olyan könyvnek, mint a minő ez, mindenesetre tartalmaznia kell a fent említett államokat; manapság meg, midőn a kelet-szláv kérdés már olyan akuttá vált, ez államokról megemlékezni szerzőnek éppen kötelessége lett volna.

Dr. Wertner Mór.

Arad vármegye és Arad sz. k. város története. Irta Márki Sándor. I. rész. (Arad vármegye és Arad sz. k. város monographiája II. kötetének I. része.) Arad 1892. nagy 8-adr. XIV és 564 l.

A történelem iránti érdeklődés térfoglalásának egyik legbiztosabb jele a helyi monographiák örvendetes szaporodása. A vármegyék és városok egymásután iratják meg történetüket, s czeknek sora a legutóbbi pár hó alatt három derék munkával gazdagodott: Gyulafehérvár, Arad és Pozsony városa történetének I—I kötetével. A legnagyobb és leghosszabb időközt felölelő ezek között Márki Sándor: Arad vármegye és Arad városa története, mely a legrégibb időktől (a Kr. e. V. századtól) a török hódításig (1556.) terjed.

Hazánk egyik nevezetes területének kétezer évre terjedő története tükröződik vissza e vaskos kötet félezernél több lapjáról. És milyen mozgalmas, eseményekben és változatokban gazdag kétezer évé. Hányféle nép és nemzet váltotta fel egymást azon a területen, a gazdag és kies vidékű Maros-völgyén, a mely mindig fő országútja, összekötő ere volt a tiszántúli alföld s az erdélyi felföldnek. A kőkorszaki *kelta* népeket a Kr. e. V. században felváltották az aranyszerető *agathyrsek*, a kikkel a Fekete-tenger melletti görög gyarmatok (Herodot szerint) már élénk kereskedést űztek. Ezeket a géták vagy *dákok* nyomják el s olvasztják magok közé s megalkotják a hatalmas Dáciát a Kr. e. I. században. A harczias dákok

*) Legyen szabad e helyütt megjegyeznünk, hogy a 16. táblázaton előforduló Martell Károly sohase volt tényleges magyar király és *nem* 1301, hanem 1295 nyarán halt meg.

uralmát kétszáz év mulva a hódító *rómaiaké* váltja fel; mígnem a nagy népvándorlás hullámai átcsapnak a limes Dacicuson s a visszavonuló legiók nyomában a III. sz. végén germán fajú népek: *vandalok, gótok, gepidák* özönlik el a mai Aradmegye területét. Egy század mulva a világrendítő *hunok* birodalmának magvához tartozik, melynek romjaiból a kiemelkedő germán népszigetek egyik legerőteljesbike, a *gepidák* osztályrészeül esik. A VI. század végétől a IX. elejéig az *avarok* fürge lovai száguldoznak Arad térségein; az avar korszak egyik leggazdagabb lelete (a szent-annai) innen került elő, hol egyik nevezetesebb földváruk, a szent-annai *avargyűrű* nyomai ez országrész jelentékeny voltáról élénken tanuskodnak. Az avar birodalom megdöntése után a *szlávok* és *kazar* népek öröksége lesz ez a vidék, ezektől foglalják el a honszerző *magyarok*. Érdekes, hogy Gládot a magyarral rokon avar és más (kazar, bolgár) népek uráúl hiszi és bizonyítja Márki Sándor.

Arad vármegyét s a most belé olvasztott Zarándot szt. István alapítja a pogány Ajtony legyőzése után; nevét Márki szt. István egyik (Arad nevűnek vélt) vezérétől származtatja, nem a szláv *hrad* szótól. Első egyházai alapítója szt. Gellért csanádi püspök, az aradi prépostságé II. Béla 1135-ben. Az aradi országgyülés 1136-ban, 68 úr (a Kálmán király kormánypártja) lemészároltatása kimagasló pontja Márki munkájának. II. Endre korában szintén élénken vázolja Arad történetét, a hol Jolánta királyné fejeztette be a templom felépítését; a várszerkezet bomlása Arad és Zaránd történetében is mély nyomokat hagyott maga után.

A *tatárjárásról* az ország egyik részéről sincs oly közvetlen, megbizható és részletes tudósításunk, mint Arad vidékéről, mert ott bujdokolt a tatárjárás történetirója Rogerius mester, s onnan merítette »siralmas éneke« keserves tapasztalatait. Ez a fejezet Márki könyvében egy darab országtörténelem. Az új telepítés s a várépítés korszaka Aradot is restaurálja, Aradban 27, Zarándban 17 vár és erődített hely épül (1244—1552). Ezek történetének főbb vonásai; egy hosszú fejezetet töltenek meg, érdekes képekkel illustrálva.

»*Daliás idők*«-ről szól az Anjouk s azok több Aradmegyében székelő vezéreinek (a kerekegyházi Laczkfyak, Losonczyak, Aba-nemzetségbeliek, köztük a Bethlenek); majd a XV. század hőseinek (az aradmegyei földesúr Hunyadi János, Szilágyi Mihály, Mátyás király, Brankovics György, a Báthoryak, Dóczyak, Haraszthyak, Maróthyak, Országhok, Bánfyak, Corvin János, Brandenburgi György, Jaksicsok stb.) története.

Arad benső életére e századok folyamán élénk világot vet a »*közigazgatás és törvénykezés*« fejezetében a megyeiség, a nagygyűlések, a nemesség, az igazságügy, istenitéletek, perek, büntettek, az aradi káptalan mint hiteles hely, adó-, vámügy, pénzverés beható és tanulságos rajza. A *városok* rovatában megélénkül a 14 aradmegyei és 11 zarándi város története, melyekhez a *helységek* betürendbe szedett hosszú sorozata s ezek birtokosainak s a róluk fenmaradt adatoknak vázolása csatlakozik.

A *nemzetségek*, majd a *nemes családok* beható s egyenként részletezett történetének fejtegetése míg egyrészt hű képét adja Aradmegye urainak, birtokosságának, másrészt nagybecsű adalékokat nyújt hazai genealogiánkhoz. A *papság*, az aradi prépostság, a káptalan tagjai, a főesperességek, plebanusok, szerzetesrendek s az egyházi birtokok rajza és összeállítása — egyháztörténetünket gazdagítja becses fejezettel.

Nem marad el a földesúr és jobbágy viszonyának, — az őstermelés: halászat, vadászat, állattenyésztés, földmívelés, kertészet, szőlőmívelés, erdészet, bányászat —; azután az ipar, kereskedelem, közlekedés —; majd a művészet: az építkezés, a képirás, képfaragás aradmegyei nyomainak, fejlődésének, emlékeinek beható és míveltségtörténeti adatokban rendkivül gazdag rajza, feltüntetése, az utóbbiak képekkel illustrálva.

A *közmüveltség* méltatása, a tanügy fejlődésének, az iskolák keletkezésének, működésének leirása után főkép az aradmegyei igriczek és költők oly élethüen elevenednek meg Márki tolla alatt, hogy szinte hallani véljük kobzaik zengését, Tinódi Sebestyén, Kármán Demeter s Moldovai Mihály vitézi dalai kiséretében. A *simándi koldusok*ban a régi igriczek elkorcsosúlt ivadékait ismeri fel s irja le élénk ecsetvonásokkal.

Ezek után tér vissza Márki a politikai történelem XVI. sz. részének folytatására kiemelvén a Dózsa-féle pórlázadást, s azt mint a földmívelők forradalmát irja le, melynek nevezetes része Aradmegye területén játszódott le.

A vármegye területén élő különböző nemzetiségek (magyarok, szlávok, oláhok, németek, czigányok) leirása után a XVI. század harmadik tizedében lezajlott szláv nemzetiségi mozgalmakról ir s Jovan czár »a fekete ember« rakonczátlan hadának pusztításait, pillanatnyi hadi sikereit, majd leveretésüket beszéli el, mindig élénken és érdekesen.

A vallásújitás Aradmegyében korán megindult térfoglalásának kimutatása után Márki ez I. kötetének utolsó fejezete a »három állam követelésé«-ről, azaz a magyar királyság, az erdélyi fejedelemség s a török hódítás versengéséről szól Arad területe felett a XVI. sz. közepén. Izabella Lippára költözése után Arad vidéke Erdélyhez csatlakozik, de egy évtized mulva, az 1551-ik évi hadjáratban Arad és Lippa török kézre kerül s Gyula és Boros-Jenő elfoglalása után 1556-ban Zaránd is behódol.

Ismertetést s nem birálatot akarván irni, ezekben foglalhatjuk össze — dióhéjba szorítva — Arad története I. kötetének tartalmát. Annyit mindenki láthat ebből is, hogy mily sokoldalú, gazdag és becses tartalmú s mennyi munka, szorgalom, lelkiismeretes kutatás és tanulmány eredménye e szép munka. —vs.

A dunántuli ág. hitv. evang. egyház 1598-iki törvénykönyve. Ismerteti Mokos Gyula. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája 1892. Ára 1 frt 40 kr.

A magyar protestáns egyház történetének egyik legérdekesebb részletét dolgozza fel a kezünk alatti munka, melylyel az eddig szélesebb

körben nem ismert szerző figyelemreméltó helyet biztosít magának az egyháztörténetirók nem tulságosan nagyszámú társaságában.

A munka fő czélja, mint czíme is mutatja, a dunántuli ágostai hitv. evangelikus egyház 1598. évi törvénykönyvének ismertetése, mely nemcsak egyházi, de művelődéstörténeti tekintetből is rendkivül érdekes és tanulságos kánontárt betühü lenyomatban adja szerző a dunántuli református egyházkerület levéltárában található s a XVII. század elejéről való nagybecsü Gál Imre-féle kánontár kézirata után; e mellett azonban nagyérdekü bevezető értekezést ád a dunántuli részek két protestáns egyházainak sok keserü s azon kor szokásához képest a személyeskedés terére is messze átcsapó hitvita után történt különválásáról, Beythe István vezérlő szerepléséről, a különvált ágostai hitvallású egyház szervezéséről.

Ezek után rátér az 1598. évi törvénykönyv (»Canones, azaz az egyházi szolgáknac életének, tiztinek, es tiztességes magoc tartásának regulái. Irattattac az Soprony Wármegyebéli ecclesiac Senioritúl Isten tiztességére és az anyaszentegyháznac s abban való tanétóknac épületekre«) ismertetésére; bebizonyítja, hogy ennek legnagyobb része a herczegszőllősi 1576-iki református kánonokból van átvéve; nyomról-nyomra kiséri és kimutatja a két kánonos könyv közötti különbséget, a legnagyobb pontossággal megjelöli mindkét törvénykönyv eddig ismert kézirati illetőleg nyomtatott példányainak szövegbeli eltéréseit; megállapítja, hogy a csallóközi ágostai hitvallású egyházak e törvénykönyvet csakhamar átvették s 1650-ben Somorján kiadták. (R. M. Kt. I. 838.) Végül a függelékben a herczegszőllősi kánonok nyomtatott példányára nézve, rectifikálván Szabó Károlynak a R. M. Kt. I. 136. száma alatt foglalt, de ugyanazon mű II. kötete 141. száma alatt már helyreigazított téves állítását, kimutatja, hogy ezen kánonok latin szövegü kiadásából jelenleg egy példány sem ismeretes: a magyar szövegü kiadás egyetlen példánya pedig a debreczeni főiskolai könyvtár birtoka. Majd ezzel kapcsolatban még több új adatot is hoz fel e nevezetes kánonokra vonatkozólag, záradékúl pedig Beythe István 1587. évi kánonait adja latinúl és magyarúl.

Szerző három okból érdemli meg elismerésünket. Először azért, mert a dunántuli két protestáns egyház szétválásának történetét minden eddigi műnél sokkal világosabban, részben új adatokkal bővítve adja elénk; másodszor azért, mert az 1598. évi ágost. hitv. kánonoknak a herczegszőllősi református kánonokkal való igen közeli atyafiságára, az irodalom terén legelőször ő mutat rá; végre pedig azért, mert e kétségen kivül igen becses s egészen eddig kéziratban lappangott egyházi törvénykönyvet hű lenyomatban az érdeklődő körök részére hozzáférhetővé teszi.

Szerző e munkája azon reményre jogosít bennünket, hogy nevével ezentul gyakran fogunk találkozni a hazai egyháztörténelem művelői között.

Révész Kálmán.

Liptómegye törzsökös családjainak története 1526-ik évig. Irta Majláth Béla. I. Rész. Budapest 1892. (Különnyomat a Turul VIII. és IX. köt.-ből.)

Majláth Béla terjedelmes tanulmányát, mely a Turulban jelent meg, most külön könyvalakjában is kiadta. A liptómegyei törzsökös családok közül 8 nemzetség elágazását adja e kötetben, mindet eredeti okleveleken alapján kutatván ki és irván meg. A Sepere, Bragomér, Hausz Polku, Zalók, Serefel, Milath és a Hong nemzetségek vannak e kötetben. Majláth Béla eddig legnagyobbrészt ismeretlen adatok alapján dolgozott s ép ezért nagyon becsesek a genealogiák, melyeket ő állított össze. Mint szerző maga írja előszavában, dolgozatának kitűzött czélja volt oklevéltári alapokon kimutatni a szétágazott családok közös eredetét, világosságba helyezni kulturális ténykedését e megye történetének első századaiban s a leszármazások fejlődésének stadiumait megállapítva, eloszlatni a téves nézeteket. A nagytudományú apparatussal irott mű meg is felel e czélnak s valóban nemcsak a megyei monographia-irók fognak belőle hasznot húzni, de mindaz, a ki kezébe veszi és átolvassa.

Nagy-Szalonta történelme. III. rész, 1800—1848-ig. Tekintettel Arany János koszorus költőnk községi jegyzőségére. Irta Rozvány György. Nagy-Szalontán. Nyomatta és kiadja SS. MH. Adler Jakab 1892. (8-r. XIV és 232 lap. Ara 1 frt.)

A huszonkét év előtt megjelent első kötetet most 22 éve, a másodikat 1889-ben ismertettem a Századokban. Rozvány monographiája annál érdekesebb, mentől közelebb ér a szerző korához. Ez a legujabb kötet voltaképen emlékirat és nem történeti munka. Egy figyelni jól tudó öreg úr érdekes visszaemlékezéseinek irásba foglalása. Fő ereje elbeszélésének közvetlenségében rejlik. *Arany* János müveinek egyetlen magyarázója sem nélkülözheti; nemcsak azért, mert egészen odáig, hogy 1849. május 28-áig, mikor — fizetését meg nem kaphatván — Arany a szalontai jegyzőségről lemondani kényszerült, bőven vannak adatok e könyvben a nagy költő életének első szakaszából; hanem azért is, mert a szalontai nép közt élve s a mintát jobbadán arról véve, irta meg annyi szép költeményét Arany.

Nem tudós história ez, de annál világosabb és egyszerűbb rajza a forradalom előtti községi életnek; s a ki *Eötvös*től a Falu Jegyzőjét élvezni s érteni akarja, jobb hasznát veszi Rozvány igénytelen munkájának, mint ha rendszeres történeti munkából akarna tájékozódni.

A mostan gazdag Nagy-Szalonta ugyancsak szegény helység volt a XIX. század első felében. Sokszor küzdött inséggel és gyakran érték elemi csapások. Az 1794. évi szárazság után őrölt gyékénytövet ettek a lakosok; 1805. okt. 27. az éjszaki szél az egész gulyát neki hajtotta a zsombékos Őzednek, s másnap 650 odafuladt marhát találtak az ingoványban; 1816-ban akkora volt az árviz, hogy Szalontától a Tiszáig és Kecskemétig gabonaszállító hajók járhattak; s a rákövetkező esztendőben

olyan inség dúlt, hogy egy köböl buzáért egy egyköblös földet (egy katasztr. holdat) is adtak stb. stb. A legborzasztóbb veszedelem azonban 1847. ápr. 17. sujtotta Szalontát, midőn 2400 mindenféle épület (közte 790 lakóház) lett a lángok martaléka. Rozványi szó szerint közli a község jegyzőkönyvének azt a részét, melyben Arany hivatalosan leirja e csapás történetét; s közli igen bőven a helyreállítás, megsegítés napjaiban Aranytól fogalmazott érdekesebb jegyzőkönyveket is. E fajta részletek nagyon jó megvilágítják *Grünrald* Régi Magyarországának általánosságait is.

Könyvünk második fele a közigazgatással, a földesurasággal, a mezőgazdasággal, iparral s a müveltség állapotaival foglalkozik. Érdemes volna bővebben is fejtegetni az u. n. paraszt elüljáróság és a nemes *hadnagyi szék* közt fennállott viszonyt, melyet szerző csak néhány példával világít meg. Ethnographusaink is sok élvezetest találhatnak effélékben, mint pl. az utolsó *tyúkütés* történetének elmondása, mint ahogy egyenesen az ő számukra irta le Rozvány a szalontai lakodalmi szokásokat is. Szalonta népében a Körösvidék magyar népének lelke tükröződik; azé a népé, mely vályog-falu iskolájában (a mostani gymnasiumban) még görögül, meg zsidóúl is taníttatta fiait, kiket pedig csak földmíveseknek szánt; s azé a népé, mely a maga anyagi nyomoruságai közt is forrásba tudta hozni az ott lakó *Arany* János, *Szilágyi* István, *Ladányi* Gedeon és *Lovassy* László vérét.

Szivemből üdvözlöm a derék szerzőt, hogy befejezhette majdnem negyedszázad előtt kezdett munkáját s velem együtt bizonyosan mások is számot tartanak arra az igéretére, hogy nemsokára közrebocsátja *Lovassy* Lászlóra vonatkozó emlékjegyzeteit is. Dr. Márki Sándor.

László erdélyi vajda. (1291—1315.) Rajzok Erdély multjából a középkorban. Irta Pór Antal. Különlenyomat az Erdélyi Muzeumegylet Bölcs., Nyelv. stb. kiadványai VIII. kötetéből. Kolozsvárt, 1891.

Ezen füzetben Pór Antal Magyarország egyik legzavargósabb korszakának jellemző egyéniségét, László vajdát a Keán nemzetségből mutatja be. Az erdélyi vajdai székre III. Endre emelte Lászlót Borsa Loránt helyére, kit később a király kivégeztetett, mert fegyvert ragadott koronás királya ellen. Loránt testvérei azután Róbert Károly hívei lettek Péter erdélyi püspökkel együtt. Az érsek és László közti hosszú viszálkodást, melyben a szászoknak nevezetes szerepe volt, a sok pört, mely ezek miatt közöttük folyt, továbbá a Szent István koronájának kiadása körüli tárgyalásokat, László vajda kibékülését és jó viszonyát Károly királylyal, míg csak ez a vajdaságról le nem teszi, az ő és fiai újabb küzdelmét királyukkal, Károly hadjáratát ellenök mind kellő alapossággal beszéli el szerző, nagy forrástanulmány alapján; a kérdések, melyeket Pór jelen művében felvetett, különösen a genealogiaiak máris több polemiát vontak maguk után, de azért mégis az által, hogy új megvilágításba helyezte a

kútfők szigorú felhasználásával László vajdát, méltán elismerés illeti a tudós szerzőt, ki egész specialistájává lett Magyarország történetének az Anjouk uralkodása alatt s az azt megelőző viharos korszaknak s ki egész előszeretettel bocsátja közre mély alapossággal írt biographiáit az említett korszakok kitűnőbb egyéneiről. Ezen tanulmányával is egygyel szaporította a már megjelent dolgozatai számát s csak óhajtandó, hogy mindezen apróbb dolgozatok egy önálló külön műben is megjelenjenek.

Történeti tanulmányok. *Irta Kemenyfy Dániel. Székesfehérvárott, Szammer Kálmánnál. 1892. 350 l. Ára 2 frt.*

Tudományos apparatus nélkül, egyszerű, cziczomázatlan nyelven megírt czikkecskék gyűjteménye az a könyv, a melyet *Kemenyfy Dániel* ferenczes áldozó pap közrebocsátott. Tehát nem egészen megfelelő czím a »*Történeti tanulmányok*«, mert *tanulmány* alatt a hosszas kutatásnak, szorgos utánjárásnak, kritikai méltatásnak rövid, de önálló feldolgozásban bemutatott gyümölcsét értjük. Egyszerű rajzok, nagy munkákból készült vázlatok lehetnek czikkek, tárczák, lehetnek egyes kiszakított lapok, de tanulmányok nem lehetnek. Igaz, hogy a közéletben olykor a »tanulmány« szót »rajz« helyett használják: de ez a dolgon mit sem változtat. Abban az előfizetésre szóló felhivásban, mely könyvének jövő születését hirdette, a szerző önmaga mondotta, hogy nem akar tudományos lenni. Bevallott czélja »élvezetes olvasmányt nyujtani a mivelt közönségnek és népszerüsiteni oly történelmi események és személyek ismeretét, melyeknek tudása a nem szakembereknél vagy téves, vagy fölületes, sőt sokszor a semmivel egyenlő«.

Ezt a czélt elérte, *ennek* a czélnak könyve megfelel s *ebből* a szempontból és *ily* mérték szerint elmondhatjuk, hogy a szerző *elég jó munkát végzett.* A *Tomori*ról, *Apafy Mihály*ról, *II. József*ről, *Széchenyi*ről, *Wesselényi*ről és *Deák*ról szóló czikkek az idevágó újabb irodalom szorgos kalászatának eredményei. A *magyar gárdáról* meg a *hadviselésről* szóló czikkek azonban csupán a régi, nem mindig megbízható adatok alapján irvák.

Egészben véve azonban *Kemenyfy* gyakorlott tollforgató. Irálya több helyütt emelkedett, s kivált a nemzetiségről szóló czikkben a kellő melegségtől, hévtől áthatott. Itt-ott, mint téli ablakon át a napsugár, át csillámlik kritikai tehetsége is, leendő irói hivatásának záloga. És kivált ez utóbbi körülmény okozza, hogy nyugodtan s bizalommal tekintünk *Kemenyfy* jövő munkássága elé, a melynek, mint privát úton értesülünk, a legfőbb — és bár lenne egy-időre *egyedüli* — czélja: *a magyarországi Ferenczes papok történelmének megirása.* D

TÁRCZA.

DR. VÁCZY JÁNOS BIRÁLATÁRA.

A »Századok« márcziusi füzetében dr. Váczy János birálja munkámat. A mi a bölcsészeti részt illeti, az nagyon homályos s úgy látszik, távolról sem értette meg. Nem csak nekem, hanem önmagának is többször ellenmond. Ezekről azonban nem óhajtok szólani. Lapokra terjedő bölcseleti fejtegetés talán a t. olvasónak sem tetszenék. De annál fontosabb a kérdés történeti oldala. Ez kiválóan érdekli e folyóirat t. olvasóit, azért legyen szabad röviden helyreigazítnom a biráló megjegyzéseit.

Tájékozásúl, mert Váczy sem olvasta ki művemből, pedig megtalálhatta volna, ide irom, hogy nemzeti eszme alatt valamely népnek összes érzése és gondolkozása módját, történetét, vallását, szokásait, művészetét, nyelvét, irodalmát értem. Ez támad fel a romboló és épitő új eszme ellen. Váczy »nem tudja, hogy éppen a nemzeti eszme, a fentartó idea lépett volna fel ellene« (247. l.) t. i. a reformatio ellen. Azt hiszi, hogy a »reformatio a nemzeti eszme szolgálatába szegődött«. Ez érthetetlen beszéd. A nemzeti eszme támadt fel a reformatio ellen, azért tért vissza Európa nagyobb része a katholikus vallásra, visszahozta a tekintély, a rend, a középkori vallásos eszme nagy részét. De mindet nem teremthette ujra, mert a nova idea egy része gyökeret vert a keblekben. A XVIII. század új eszméje, az illuminatismus vagy felvilágosodás után a protestantismus már mint a nemzeti eszme második képviselője lépett föl a felvilágosodás eszméje ellen. A katholicismusé volt ugyan az elsőség, azért a jelen század elején is sokan tértek a katholikus hitre, azonban a protestans orthodoxia is hatalmas vala. A mostani reactió idején is a katholicismus viszi a vezérszerepet, de már az unitáriusok iránt is apadt a régi bizalmatlanság, noha Debreczen még mindig tiltakozik ellenök; sőt akárhányan szivesen látják e nemzeti eszmében a magyar nyelvű zsidókat is, habár a nagy tömeg nem fogadja be őket.

A két eszme összeütközésének legvilágosabb jele a forradalom, mint például 1789-ben és 1848-ban. A harcz azonban jóval előbb kezdődik és később végződik. A mostani reactió erős nyomaira 1840 körül

akadok, az új eszme küzdelmét körülbelül 1875-ben látom megszűnni. Mintegy 30—35 évig küzd egymással a két eszme, ekkor teljesen legyőzte a nemzeti s azóta minden politikai, vallási, nyelvi, tanügyi stb. reform csak a nemzeti eszme irányában lehetséges. Ma lehetetlen volna minden neologia, a polgári házasság behozatala, a vallás-, sajtó- és polgári szabadság gyarapítása, kiterjesztése, az idealis irányú művészet, költészet, a körmondatos stílű elbeszélés, minő a *Carthausi*, háttérbe szorult a szocialis, a politikai, a hősi óda stb. Ma lehetetlen volna keresztülvinni oly reformot, mely megszünteti az eddigi decentralisatiót és helyébe centralisált kormány kezébe adja a hatalmat. A mostani úgynevezett iskolai reformok, az egységes középiskola sem egyéb, mint a nemzeti eszmének teendő szolgálat. A XVI. században az új eszme behozta a megjavított közoktatást. 1570-től mintegy 1650-ig, a két eszme küzdelmének végeig mindenütt kiváló iskolákat találunk, katholikusoknál úgy, mint protestánsoknál, a XVII. század második felében a diadalmas nemzeti eszme alatt megszűnik az iskola annyira követelő lenni, a tanítás józanabb, szelídebb és észszerűbb lett. Comenius helyes javításait mindenfelé szívesen fogadják. A tanítás mesterei könnyíteni akarnak tanítványaikon. A sok könnyítéssel végre a közoktatás egészen elsatnyúlt, míg a XVIII. század új eszméje ismét újjá nem alakította. 1770. után a mult századi reactio első megjelenésétől kezdve teljes győzelméig (1800 körül) ismét az utilitárius oktatás, a sokat és jól tanítás dívik, ezután lassankint mindenfelé elernyed az oktatás, míg a liberalismus új eszméje ismét át nem alakítja utilitárius szellemben. Ma ujfent az ernyedés útján van.

A két eszme küzdelmének éveiben vannak a nagy lyrai költők, különösen akkor, midőn a két eszme a legerősebb harczot vívja. Ebbe esik Balassa, Berzsenyi, Petőfi szereplése. Balassa, Petőfi az actio idején születtek, Berzsenyi az új eszme alkonyán (1776.); 17—25 éves koruk a nagy összeütközések idejére esik. Berzsenyi tanuja a nagy nemzeti háborúknak, elméje azután elborul, hogy az új eszme hajnalán ismét magához térjen.

A reactio megjelenésével találkozunk az igazi elbeszélők és drámairókkal, a *l'art pour l'art* mestereivel, míg az actio idejének elbeszélői és szinmüirói rendesen czélzatosak és annyira idealisták, hogy e műfajokban nem tudnak örökbecsűt teremteni, mert ezek a realismus bizonyos fokával járnak. Ezeket kellett volna megczáfolni Váczynak, de hogy tehette volna, mikor ilyen bohó dolgot mond: »Petőfi épen az actio kellő közepébe esik« (248. l.) Természetes, hogy a ki így ismeri a történeti jelenségeket, az nem értheti meg az elméletet. Ezért mondja azután, hogy »Arany János ugyancsak az actio korában irja meg *Toldi* első és harmadik részét, holott B. szerint nagy epikus csak a reactio korában léphet föl.« Természetes, mert 1840. után nemcsak a művelt nyugaton, hanem nálunk is föllépett a reactio az ujitók ellen s megindult a két eszme harcza. — Váczy állítja, hogy Vörösmartynak az actio idején írt műveiből nem

hiányzik a szív melege. Igen, 1840 körül már tud kissé melegebb is lenni, de előtte mindig ünnepélyes és fenséges, idealista és érzelmes. Mennyire téved Váczy és nem ismeri a theoriát, mutatják e szavak is: »A versalakok változatosságát már az actióban keresi Bodnár s nem veszi észre, hogy a mult században Ráday a legnagyobb reactio idején kezdi új formáit s ugyancsak ekkor csatlakoznak hozzá Rájnis, Baróti Szabó, Révai és mások.« A t. olvasó tudja, hogy a nemzeti eszme reactiója 1800. előtt vívta legerősebb csatáját az új eszméjével s lassankint elnémította. Az öreg Ráday igazán az actio gyermeke. Ifjusága és férfikora teljesen az actióba esik, vénségében pedig tanuja lesz a két eszme harczának.

Mily felületes a biráló, midőn szememre hányja, hogy Bodnár a keverék nyelvet »a reactio pongyolaságában keresi, holott az előbbi lapokon a reactio nyelvét mesterkéltnek, affectálónak, kényeskedőnek tünteti fel,« (248. l.) Ha gondosan elolvassa munkámat, többször megtalálja e kérdés magyarázatát, de hisz abban a jegyzetben is megvan, hogy »ez a petyhüdt reactio kényelmes pongyolasága volt«. (XLI. l.) A nemzeti eszme pedig elernyed, petyhüdt lesz, mikor visszaszorította s részben magába olvasztotta az új eszmét, mikor nincs ereje és szüksége többé harczolni. Hisz ugyanazon lapon mondom a szövegben: »De amint vissza van szorítva az actio és az új egy része vérévé vált a nemzetnek, gyöngül a reactio ellentálló képessége, mind jobban elernyed; nyelve, művészete ellankad és petyhüdt lesz; mind nagyobb uralomra jut benne a kedélyes, a házias, a családias. Kezd lapos, pongyola, izetlen, müvészietlen lenni. Ilyen időben, ilyen befolyások alatt keletkezett a XVII. század utolsó tizedeinek kevert zagyvalék nyelve stb.« Váczy azonban nem éri be ezzel a magyarázattal, hanem maga áll elő egy másikkal: »Hazánk e században mindinkább ellatinosodik, mert a nemzeti egyéniség eszméje mindjobban háttérbe szorul.« (248. l.) (Nem akarom említeni, hogy ez rossz átírása az én magyarázatomnak.) Bizony jó magyar emberek voltak Gyöngyössy, Tököly, Zrínyi Ilona, II. Rákóczy Ferencz, Bethlen Miklós, Bercsényi és mások számosan. Még Zrínyi Miklós a költő is, pedig ritkábban használja az idegen szót, egy féllapon (Hadtudom. munkái 84. l.) a *securus*, *componál*, *beneficium*, *obstringál*, *respublica*, *acquisitio*, *haereditarium*, *tumultus*, *imperium*, *antagonista*, *imperiumbeli elector*, *sinceritas* latin szókkal él, noha a *nemzeti egyéniség eszméjétől* duzzadt a kebele. És századunk elejének lelkes magyarjai vagy a mostani hazafias pártok szenvedélyes irói mily szívesen használják az idegen szókat! Náluk ugyancsak nem szorult háttérbe a nemzeti egyéniség eszméje.

A szép próza megjelenését én a reactio otthonos, házias természetének tulajdonitom. Így prózában irják a XV. század legendáit, míg a XVI. század actiója versben irja a szent és hazai széphistóriákat. Az actio irálya általában feszes, ünnepélyes, méltóságos, még prózája is sokszor körmondatos és soha sem könnyed, házias, otthonos, fesztelen. Ezzel találkozunk a mult században és a mostaninak liberalis actiójában. Beöthy azt

hiszi, hogy a nyomda elterjedése volt a szépprózа megjelenésének oka, mert a sok olvasó sokat emésztett és az irók nem értek rá verseket szerzeni. Váczynak azonban más véleménye is van. Való ugyan, hogy Beőthynek »*kétségkívül igaza van*«, de talán Váczy sem csalódik, ha a szépprózа és szép história (tehát kötetlen és kötött előadás) elterjedését ugyanazon okra vezeti vissza: »tudniillik arra, hogy a protestáns vallás eszméivel felszabadult az ember eddigi bilincseiből, a melyek csupán a lélek jövendő életét óvták, az egyéniség természetes, eredeti nyilatkozatát elfojtották.« Szóval a *test is visszanyerte a maga jogait* s azért szép prózában nyiltak meg ajkai. Váczy előtt elhomályosul a kérdés: nem látja tisztán a dolgot. Az a kérdés: miért irták a XVI. század actiójakor még a száraz történeti dolgokat is versben? Miért írták még a latin prózai históriákat, szép regényes középkori elbeszéléseket is kötött előadásban? Miért jelent meg a szépprózа csak a reactio idején? *Poncianus* a nemzeti eszme hajnalán jelent meg. Beőthy azt mondja, azért mert sok volt az olvasó, Váczy meg azzal áll elő, hogy a test visszanyerte jogait, de azért Beőthynek kétségkívül igaza van, pedig nyolczvan esztendeig a kis *Salamon és Markalfon* és az *Europica varietason* kivül nincs más szépprózai elbeszélésünk. És talán nem csalódik Váczy sem, mert a reformatio előtt sehol sem volt szépprózа, Boccaccio hihetőleg Luther után élt sok-sok esztendővel, mikor a test is visszanyerte a maga jogait.

Ezek szólanak többé-kevésbbé az elmélethez. Amint a t. olvasó látja, a biráló nem ismeri az elméletet, annál kevésbbé tudott beléhatni. Az a számos művészeti, irodalmi, erkölcsi, vallási, politikai, társadalmi s nyelvi tüneméuy, melyeket elméletem igazolására felhozok, nagyrészt kikerüli figyelmét, pedig tudnia kellene, hogy ha valamely hypothesissel tíz—húsz tüneményt meg tudunk fejteni, az már nem föltevés többé, hanem törvény. Már pedig csekély történeti ismerettel is láthatja mindenki, hogy mily szépen találkozik az actio és reactio oldalán az idealismus és realismus, a reform és a conservatio, a centralisatio és a decentralisatio, a szabadság és a tekintély, a neologia és az orthologia, a felvilágosodás és az orthodoxia stb. stb.

Azután munkám szövegében legalább tizenkét olyan fejtegetés van, melyek az elméletet magyarázzák; ezeket kellett volna elővenni és czáfolgatni, hogy megdöntse az elméletet. Helyettük kapott a t. olvasó oly megjegyzéseket és kifogásokat, melyek a biráló értetlenségére vallanak.

Én Váczy urat szorgalmas munkásnak, de gyönge itéletű embernek tartom; azért nem folytatom az egyes művek- és művecskékre vonatkozó észrevételeit. A ki figyelmére és komoly tanulmányra méltatja munkámat, az mindjárt látja, hogy az erkölcsi világ legnagyobb fölfedezése áll előtte, melyet a haladó tudomány tovább fog fejleszteni; de igazságát el nem vitatja soha.

Bodnár Zsigmond.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— Bubics Zsigmond kassai püspök tavaly kiadott munkáját, »Cornaro Frigyes jelentéseit«, mely mű Budavár visszavételéről szól, németül is kiadta. A német kiadást megküldötte az európai udvaroknak s nagyobb könyvtáraknak is. Az utóbbi napokban a tudós főpap három idegen uralkodótól kapott elismerést munkájáért. Albert szász király az Albert-rend középkeresztjének csillagos rendjelével, Luitpold bajor régens herczeg a Szent-Mihály-rend csillagos középkeresztjével s Péter oldenburgi herczeg a »pro litteris et artibus« nagy aranyérmével díszítette fel. A hozzá intézett válaszok nagy elismeréssel szólnak e nagybecsű munkáról, melynek nemcsak tartalma, hanem elegáns kiállítása is méltó elismerésben részesült.

— Béla király névtelen jegyzője. A m. tud. Akadémia elhatározta, hogy a magyar történetírás eme legrégibb emlékének kitünő állapotban fenmaradt s a bécsi cs kir. könyvtárból kikölcsönzött eredeti kézirata szerint, photographiai úton való teljesen hű másolatáról és sokszorosításáról gondoskodni fog. Alkalmat ad ezzel, hogy az iskolai könyvtárak és történetbúvárok e nagyérdekű codex teljesen megegyező facsimiléjének olcsó áron birtokába juthassanak s azt a hazai történet tanításában és búvárlásában könnyű szerrel értékesíthessék. — Tájékozni akarván magát a készítendő példányok száma felől, *Anonymus photographiai kiadására* ezennel aláirást hirdet. Egy-egy példány ára, az eredetiéhez teljesen hasonló szinű kötésben, legfölebb 8 vagy 10 frt fog lenni, sőt ha az aláirók száma, mint remélhető, pár százra megy, egy példány ára 3 vagy 4 frtot sem fog meghaladni. Ez összeg, előleges értesítés után, majd az év őszén, a példány átvételekor lesz fizetendő. Az aláirási nyilatkozatok f. évi *május hó 15-ikéig* a m. tud. Akadémia Főtitkári hivatalához küldendők be. E kiadás, csakis az aláirók számára készittetvén, könyvárusi forgalomba nem fog bocsáttatni.

— Comenius születése (1592. márcz. 28.) háromszázados évfordulója alkalmából Magyarország számos iskolájában tartottak ünnepélyeket, s a budapesti paedagogium egy kitünően sikerült Comenius kiállítást is rendezett. Hirlapjaink, folyóirataink meleg szavakkal emlékeztek meg a férfiuról, ki a sárospataki collegiumot is rendezte s sürgette, hogy a magyar nyelv jogainak nemcsak a tanításban, hanem az életben is szerezzen a közönség érvényt. Csaknem egyidőben három német életrajza látott világot. *Vrbkától* Znaimban illustratiókkal ellátva, *Kaysertől* Hannover Lindenben s a harmadik a legterjedelmesebb s legkimerítőbb *Kvacsalától*. Míg a két első ügyesen összeállított alkalmi irat, ez utóbbi, kimerítő s alapos és komoly tudományos munka számába menő életrajz, mely Comeniusnak irodalmi működését, befolyását korára s érintkezését amaz idők kiváló embereivel részletesen ismerteti. Kvacsala olvasóink előtt nem ismeretlen: a mult évben közöltük tőle Bisterfeld életrajzát.

— Endlicher hamvai Bécsben a Matzleinsdorfer temetőben vannak eltemetve. E temető 1892-ben végleg be fog záratni. Bécsben alakult egy bizottság annak meggátlására, hogy Endlicher hamvai ne kerüljenek a közös sírba. A bizottság feladatává tette a hamvakat a bécsi központi temetőbe szállíttatni s ott a sirt emlékkővel jelölni meg. E czélból felhívja Endlicher tisztelőit, hogy a terv megvalósításához adományokkal járuljanak. Akadémiánk márcz. 30-iki ülésében Dr. Jurányi egyetemi tanár indítványba hozta, hogy az Akadémia tagjai egyfelől a síremlék költségeinek fedezéséhez járuljanak adományaikkal, másfelől Endlicher arczképét az országos képtár számára festessék le. Endlicher tudvalevőleg nemcsak magyar hazafi, *hanem magyar történetbuvár is volt.* A Monumenták, Leges Sancti Stephani stb. kiadásával nagy szolgálatot tett a magyar történetirásnak: s épen ezért felkérjük hazánk történetének mivelőit és barátait, hogy a nemes czél megvalósításához adományokkal járuljanak. Az adományok Dr. *Jurányi* egyetemi tanárhoz küldendők. De társulatunk titkára s pénztárnoki hivatala is elfogadja az adományokat s azokat nyilvános nyugtázás mellett Dr. Jurányi úrhoz fogja szállítani.

— A pozsonyi első takarékpénztár a történelem iránti érdeklődésének fényes tanujelét adta. Ötven éves fennállásának jubilaeumát azzal ünnepelte meg, hogy keletkezésének s fennállásának történetét megíratta s kinyomatta. Ez érdekes monographia — melyre még vissza fogunk térni — becses kortörténeti forrásmunka. Ezen kivül elhatározta, hogy Pozsony városa történetét is megíratja s e munkával *Ortvay* Tivadart bízta meg. A monographia első kötete most előttünk fekszik, s monographiai irodalmunk legbecsesebb termékei közé tartozik. Külön is fogjuk ismertetni, itt csak elegans kiállításáról akarunk megemlékezni. Igen szépen van illustrálva térképekkel, a szövegbe nyomott ábrákkal, műemlékek kitünően sikerült hasonmásaival, jól sikerült kezdő betükkel, épületrajzokkal stb. s hét táblával, ezek közt Pozsony két régi látképével.

— A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 50 éves fennállása alkalmából *Pólya* Jakab ismert közgazdasági iróval megiratta s a bank kiadta keletkezésének és ötven éves fennállásának történetét. E bank nevezetes szerepet játszik hazánk kulturtörténetében. Első volt hazánkban, sőt az egész monarchiában második. Még 1830-ban történt, hogy előrelátó és hazafias lelkü pesti kereskedők egy kereskedelmi bank létrehozásán fáradoztak. A felségfolyamodvány azonban egyik hivatalból a másikba vándorolt, daczára, hogy a bank alapítása ellen nem volt komoly kifogás s hogy József nádor, kit védnöknek kértek fel, melegen ajánlta. Ő maga négy részvényt jegyzett alá, s fizetett be, mint egyik melléklet mutatja. Érdekesen van előadva az ügy minden phasisa, a változtatások, melyeket az alapszabályokon tettek, míg végre 1841. okt. 14-én V. Ferdinánd aláirta a kiváltságlevelet. Külön fejezetek tárgyalják a bank első szervezetét és kezdő korszakát (1842—1848). De legfontosabb az ezután következő fejezet: A magyar jegykibocsátó bank. Tudvalevő dolog, hogy

Kossuth Lajos nem ismervén el kötelezőnek az osztrák nemzeti bank jegykiadása kiváltságát, pénzügyminisztersége kezdetén már tárgyalásba bocsátkozott, s eredményre is jutott a kereskedelmi bankkal az 1 és 2 frtos bankjegyek kibocsátása tárgyában. A bank levéltárából pontos összeállítását és világos képét adja Pólya a bankjegy-kibocsátás módjainak. Az eredeti szerződést, melyet Kossuth Lajos s a bank igazgatói írtak alá, a függelékben közli. Az 50-es években többször állt a felszámolás veszélye alatt, főleg az osztrák nemzeti bank nehezetlése miatt. Végül közli mellékletekben a felhivást az alapításra, az első aláírókat, a kiváltságlevelet, a szerződést a magyar kormánynyal, a kibocsátott bankjegyeket, továbbá táblázatos kimutatásait a bank forgalmának ez ötven év alatt.

— Babik József tanítóképezdei tanár Egerben következő megrendelési felhívást tett közzé: »Dicső szent királyunk, *László*, szentté avattatásának hétszázados évfordulati ünnepélyéhez a magam részéről én is hozzájárulok a kegyeletes megemlékezés szerény nefelejcsével. Öt ívre terjedő művemet, mely *Szent László király* czímén fog megjelenni, a tanuló ifjúságnak szántam, úgy azonban, hogy a nép is élvezettel s haszonnal olvashassa. A mű tartalmát a következőkben vázolom: Szent László mint országának fejedelme, mint az egyház hű fia, mint bölcs törvényhozó, mint szigorú és igazságos bíró, mint a jó erkölcsöknek szóval és tettel terjesztője, mint a szegények oltalmazója és pártfogója. — László királyaink. — Derék (László-nevű férfiak) hazánk történelméből. — Néhány szó a Szent-László-társulatról. — Ezeken kivül még mintegy tiz, szent Lászlóra vonatkozó költemény is lesz a művecskében, melynek ára fűzve 30, kötve 55 kr.« A megrendelések Egerbe a szerzőhöz küldendők.

— A biharmegyei történelmi egylet márcz. 20-iki gyűlésén tárgyalta a városi hatóságnak hozzá javaslattételre küldött átiratát Nagyváradnak a török iga alóli felszabadulása 200-dik évfordulójának megünneplése tárgyában. A javaslat óhajtja, hogy a történelmi emlékünnep Sz. László ünnepével együtt jun. 27-én és következő napjain tartassék meg; a város diszülést tartson; a nap emlékére Bunyitai Vincze emlékbeszédet mondjon, amely kinyomassék és szétosztassék; arany-, ezüst- és bronzérmek veressenek; a vár valamely alkalmas pontján emléktábla helyeztessék el; Ipolyi Arnold nagybecsű gyűjteménye ez alkalommal a megyeház nagy termében kiállíttassék s népünnepély és diszelőadás tartassék.

— A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat márcziusi ülésére *Kolumban* Sámuel a lozsádi magyarok érdekes táncz-nótáit, szokásait ismertette. *Mailand* Oszkár pedig a Bukovinából nemrég Dévára költözött csángók karácsonyi mystheriumait tette tanulmánytárgyává, összehasonlítás által kimutatva, hogy a mult században kivándorolt székelyek magukkal vitték a szokásokat és dalokat is.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— Anjoukori Okmánytár. A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága megbízásából szerkesztette *Nagy* Imre. Hatodik kötet 1353—1357. Budapest, 1891. (A Monumenta Hungariae Historica I. osztályának kötete.)

Emlékbeszéd Pesti Frigyes rendes tagról. (Arczképpel.) *Ortvay* Tivadar l. tagtól. (A M. T. Ak. elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédek VII. kötet 1. sz.) Budapest, 1891. 32 l. Ára 40 kr.

— A római költészet története. Irta *Ribbeck* Ottó, fordította Csiky Gergely. (A M. T. A. könyvkiadó vállalata.) I—II. kötet. Budapest, 1891. 420 + 447 ll.

— A politikai tudomány története az erkölcstanhoz való viszonyában. Irta Paul *Janet*, fordította Lőrincz Béla. I. kötet. (A M. T. Ak. könyvkiadó vállalata.) Budapest, 1891. 608 l.

— A Magyar Törvényhozás és Magyarország Történelme. I. Ferencz József. XVI. kötet. Irta *Márjássy* Béla. Győr, 1892. 8-adr. IV és 319 l. Ára 5 frt.

— Pozsony város története. Irta *Ortvay* Tivadar. Kiadja a pozsonyi első takarékpénztár. Első kötet. A legrégibb időktől az Árpádházi királyok kihalásáig. A szöveg közé nyomott 37 rajzzal és egy oklevél hasonmással, valamint a szöveghez mellékelt 7 táblával. Pozsony, 1892. Nagy 8-adr. XX és 384 l. Ára fűzve 2 frt. 50 kr. Díszkötésben 4 frt.

— Visszapillantás a pozsonyi első takarékpénztár ötven évi működésére. 1842—1891. Az igazgatóság megbízásából. Irta *Jónás* János. Pozsony, 1892. Nagy 8-adr. 95 l. Két táblával.

— A Dunántuli ág. hitv. evang. egyház 1598-iki Törvénykönyve. Ismerteti *Mokos* Gyula. Budapest, 1892. 8-adr. 139 l.

— Nagy Szalonta Történelme (1800—1848.) Tekintettel Arany János koszorus költőnk községi jegyzőségére. Irta *Rozvány* György Nagy Szalontán, 1892. 8-adr. 232 l.

— Történeti Tanulmányok. Irta *Keményfi* Dániel. Székesfejérvárott, 1892. 8-adr. 350 l.

— Masnicius Tóbiás fogsága és kiszabadulása. 1674—1676. Irta *Krupec* István. Budapest, 1892. 8-adr. 15 l.

— Liptómegye törzsökös családainak Története 1526-ig. Irta *Mayláth* Béla. I. Rész. Budapest, 1892. 4-edr. 101. l.

— A magyar szépirodalom története. A legrégibb időktől Kisfaludy Károlyig. Irta *Kardos* Albert. Budapest, 1892. 8-adr. 203 l. (Az Athenaeum kézi könyvtára I. kötete.)

— Széchenyi Emlékezete. Ünnepi beszéd. Elmondotta gróf Széchenyi István születése százados évfordulóján a soproni irodalmi és művészeti kör által rendezett Széchenyi ünnepen *Fenyvessy* Ferencz. Budapest, 1891. 8-adr. 13 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi április 7-én d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Majláth Béla korelnöklete-, utóbb Pulszky Ferencz elnöklete alatt Barabás Samu, dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, dr. Csánki Dezső, Csontosi János, Dedek Crescens Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Hampel József, dr. Komáromy András, dr. Márki Sándor, Óváry Lipót, dr. Pauler Gyula, dr. Szendrei János, Szinnyei József, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében Majláth Béla vál. tag foglalván el az elnöki széket, az ülést megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Csánki Dezső és dr. Komáromy András vál. tagokat kéri fel.

50. Titkár jelenti, hogy ő Eminentiája Vaszary Kolos herczegprimás, eddig évdíjas r. tag, 200 frt alapítványnyal a társulat alapító tagjai sorába lépett; Zólyom vármegye közönsége pedig eddigi 100 frtos alapítványát szintén 200 frtra emelte.

Köszönettel örvendetes tudomásúl vétetik.

51. Előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltatnak *a) alapítókúl:* Fehér vármegye közönsége 100 frt alapítványnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Máramaros vármegye közönsége 100 frt alapítványnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Maros-Torda vármegye törvényhatósága 100 frt alapítványnyal (aj. Szilágyi Sándor), Nagyvárad város közönsége 100 frt alapítványnyal (aj. gr. Szécsen Antal); *b) évdíjas rendes tagokúl 1892-től:* Huszka József fő-gymn. rajztanár Budapesten (aj. Réthy László), Szendrei Török Ferencz b. ü. min. titkár Budapesten (aj. Pettkó Béla), Lakatos Imre kir. törvényszéki bíró Szolnokon (aj. Darvas Gábor), Cserna Károly festő-művész Budapesten (aj. Karasszon József), gr. Vay Károlyné szül. Lónyay Ida Budapesten (aj. gr. Vay Tihamér), Zubek Andor m. kir. posta-takarékpénztári tiszt Budapesten (aj. Karasszon József), Zubriczky Ferencz m. kir. adó- és illeték-kiszabási hivatalnok Váczon (aj. Simonides Károly), Szombathely r. tan. város közönsége (aj. Szilágyi Sándor), Amberger Gyula szent Ferencz-rendi tartományi főnök Budapesten (aj. Márki Sándor), Börcsök Andor egyetemi tanuló Budapesten (aj. Márki Sándor), dr. Materny János

orvos Abaúj-Szántón (aj. Czékus László), Majerszky Vilmos jegyző Kocséron (aj. Gyurinka Antal), Veith József kir. táblai jog-gyakornok Budapesten (aj. Debreczenyi Miklós), Kovács János honvéd százados Budapesten (aj. Nagy Gyula), b. Apor Irma alapítványi hölgy Abbaziában (aj. gr. Apponyi Sándor), Begyáts Lajos vasúti hivatalnok Kolozsváron (aj. Dedek Cr. Lajos).

Megválasztatnak.

52. Előterjeszti a pénztárnok martius-havi kimutatását, mely szerint

összes bevétel volt	4,202 frt 90 kr,
» kiadás »	1,474 » 48 »
maradvány	2,728 frt 42 kr;
a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlák szerinti	1,994 frt 91 kr
követelést, 1892. mart. 31-én összesen	4,723 frt 33 kr

készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből Nagy-Körös város 100 frtos, Fehér vármegye 100 frtos, Máramaros vármegye 100 frtos, Maros-Torda vármegye 100 frtos, Nagyvárad város 100 frtos és gr. Andrássy Gyula 200 frtos alapítványa, összesen 700 frt befizetett alapítvány tőkésítendő.

A pénztárnok jelentése tudomásúl vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; a tőkésítendő alapítványokra nézve pedig határoztatik, hogy a kimutatott 700 frton $4^1/_2$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, utasíttatván az elnökség, hogy e határozat végrehajtásáról a P. H. E. Takarékpénztár útján szabályszerüen gondoskodjék.

53. Jelenti, hogy az elnökség a f. évi 41-ik jk. pont alatt kelt határozatnak megfelelőleg 400 frt alapítvány elhelyezése iránt annak idején intézkedett.

Tudomásúl szolgál.

Pulszky Ferencz alelnök megérkezik s az elnöki széket elfoglalja.

54. Olvastatik dr. Csánki Dezső, Csontosi János és dr. Fraknói Vilmos bíráló bizottsági tagoknak külön-külön jelentésök a f. évi jan. 31-én lejárt Bay Ilona-féle 30 aranyas pályázatra érkezett *Hunyadi Corvin János* című pályamunkáról.

A bírálók egyező véleménye szerint a pályamunka — habár nem befejezett dolgozat, hanem egy hat fejezetre tervezett monographiának csupán töredéke, illetőleg vázlata, — ily alakjában is szerzője készültségéről, alapos forrás-tanulmányairól és helyes felfogásáról tesz tanuságot, minélfogva javasolják, hogy a pályázó a munka teljes kidolgozásával bizonyos határidőre bízassék meg s részére a jutalom kiadása — a kész dolgozat felett mondandó bírálattól függően és a pályadíjat kitűző úrhölgy beleegyezésének feltétele mellett — nyílt pályázat útján biztosíttassék.

A bírálók javaslata elfogadtatván, határoztatik, hogy Bay Ilona

úrnő kikérendő beleegyezése után, a pályamű jeligés levele a legközelebbi r. havi ülés alkalmával fog felbontatni s ugyanakkor a szerző megbízatása és az új pályázati határidő kitűzése iránt is intézkedik a választmány.

55. Olvastatik a gazdasági bizottságnak f. évi martius hó 24-ikén tartott üléséből kelt véleményes jelentése Villányi Alajos társ. tagnak egy a társulat czéljaira berendezendő ház építése iránt benyujtott indítványa tárgyában.

A bizottság sem a társulat vagyoni viszonyainál fogva, sem tulajdonképeni tudományos és irodalmi czéljait tekintve, tehát sem gyakorlati, sem elvi szempontból nem találván az indítványt ez idő szerint helyén valónak és kivihetőnek, behatóan indokolt jelentésében annak a napirendről való levételét javasolja.

A gazdasági bizottság véleménye elfogadtatván, Villányi Alajos indítványa a napirendről levétetik.

56. Olvastatik a gróf Teleki-Oklevéltár szerkesztő bizottságának f. évi mart. 16-án id. gr. Teleki Géza elnöklete alatt tartott üléséből kelt jegyzőkönyve, mely szerint a bizottság az oklevéltárban közzé teendő anyag nem remélt bősége miatt czélszerűnek látván a munka beosztásának eredeti tervét némileg módosítani, a kötetek megszaporítandó számát három helyett ötben állapította meg; továbbá a maros-vásárhelyi családi levéltár újabb átkutatása, az egyes kötetek szerkesztőinek adandó utasítások s legközelebb a már nyomtatásra készen álló középkori anyag sajtó alá adása és a kiadványhoz mellékelendő rajzok és fac-similék iránt intézkedett.

Örvendetes tudomásúl vétetvén, a bizottság jegyzőkönyve irattárba tétetik.

57. Titkár előterjeszti a M. Tud. Akadémia f. évi mart. 28-án tartott összes ülése jegyzőkönyvének kivonatát, melylyel Jurányi Lajos akad. r. tagnak a bécsi matzleinsdorfi temetőben nyugvó Endlicher István hamvai átszállítása és egy hozzá méltó síremlék felállítása ügyében tett és általános helyesléssel fogadott indítványa a Tört. Társulathoz is áttétetik az érintett kegyeletes czélra való gyűjtések megindítása végett. Kéri a választmány felhatalmazását, hogy a társulat tagjai körében gyűjtést indíthasson és az adományokat a *Századok* borítékán nyilvánosan nyugtatványozhassa.

A választmány készséggel járul hozzá az Akadémia határozatához s a társulat tagjai körében indítandó nyilvános gyűjtésre a kivánt felhatalmazást megadja.

58. Előterjeszti az Athenaeum részvény-társulat igazgatóságának f. évi mart. 5-én kelt levélbeli szerződési ajánlatát, mely szerint a nevezett igazgatóság a *M. Tört. Életrajzok*-ban eddig megjelent, valamint a jövőben megjelenő clichék, hason-mások, chromolithographiák stb. kizárólagos használati jogát f. évi aprilis 15-ikétől kezdve öt egymásután követ-

kező évre, évenkinti 150 frt haszonbér- s a kellő megőrzés és gondozás feltétele mellett bérbe venni kész, oly kikötéssel is, hogy a mennyiben a bérlet ideje alatt a Tört. Társulat ezen clichéket, lemezeket stb. saját kiadványaiban használni kívánná, az Athenaeum kötelezve legyen azokat a társulat használatára díjtalanúl átengedni. Javasolja e minden tekintetben előnyös és a társulatnak még némi jövedelmet is nyujtó ajánlat elfogadását.

A választmány rövid tanácskozás után, felvilágosítást nyervén a titkártól arra nézve, hogy az Athenaeum igazgatósága az *Életrajzok* illustratióit egy a millenium alkalmára készülőben levő nagyobbszerű történeti dísz-munkában óhajtja felhasználni, az ajánlatot elfogadja s a bérszerződést az igazgatóság levele alapján megkötöttnek nyilvánítja. — A levél az irattárban őrzendő meg.

59. Vonatkozással a társulat huszonöt éves fennállásának megünneplésére, titkár indítványozza, hogy a jövő május-hó 15-ikén ez alkalomból tartandó ünnepélyes közgyűlésre a vármegyék s egyéb törvényhatóságok, a ministerek, ministeriumok és magasabb kormány-hivatalok stb. egyenkint meghívassanak; dr. Márki Sándor pedig azon óhajtását fejezi ki, hogy a választmány találna módot benne, mikép azon tagtársainkat, kik a társulat megalakulásában részt vettek s annak 1867 óta tagjai, a jubiláris ünnepély alkalmával valamely illő kitüntetésben részesítse.

A választmány mind a két felszólalást helyesléssel fogadja s megbízza az elnökséget, hogy mindkét irányban saját belátása szerint, saját hatáskörében intézkedjék.

60. Jegyző bejelentvén a függőben levő tárgyakat:

a) A f. évi 10-ik jk. pontra vonatkozólag a titkár jelenti, hogy a néhai Szabó Károly, Hunfalvy Pál, Wenzel Gusztáv és Haan Lajos felett mondandó emlékbeszédek megtartására az illető felkért vál. tagok mindannyian szíves készséggel vállalkoztak.

Tudomásúl szolgál.

b) A f. évi 17-ik jk. pontra nézve a pénztárnok jelenti, hogy a *hitel-nyilvántartó számlakönyv* annak idején elkészült s a választmány utasításának megfelelően vezettetik.

Tudomásúl szolgál.

c) A f. évi 43. b. jk. pontra nézve a titkár jelenti, hogy mivel a társulat a *Századok*-nak teljes példányával nem rendelkezik, a társulat kiadványai a vatikáni könyvtár számára még eddig meg nem küldethettek; azonban épen most van alkudozásban egy teljes példány iránt Dobrowsky könyvárussal, s mihelyt azt megszerezheti, az idézett jk. pont alatt kelt határozat végre fog hajtatni.

Tudomásúl szolgál.

Ezzel a folyó ügyek tárgyalása befejeztetvén, —

61. Huszka József tanár mint vendég, felolvassa *Ornamentális adatok a magyarok őstörténetéhez* című, számos rajz és fénykép bemuta-

tásával illustrált értekezését, melyben kiválóan a székely kapu-boltozatok ornamentikáját ismerteti és elemezi.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Majláth Béla s. k.
mint kor-elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Pulszky Ferencz s. k.
elnök.

Hitelesítjük: Dr. *Csánki Dezső* s. k., Dr. *Komáromy András* s. k.

JELENTÉSEK A BAY ILONA-FÉLE PÁLYÁZATRÓL.

I.

Vélemény »Hunyadi Corvin János« című pályamű felett.

A pályázó mű, habár csak töredék s illetve tervezet, szerény nézetem szerint jelen alakjában is nyujt fogalmat az egésznek értékéről. Meglátszik belőle, hogy szerző már eddig is alaposan foglalkozott tárgyával. Helyesen fogja fel hősének jellemét, ismeri és használja a rá vonatkozó teljes kútfőanyagot és stilje is arról tanuskodik, hogy gyakorlottabb íróval van dolgunk.

Ezért, a nélkül hogy részletekbe bocsátkoznám, részemről kívánatosnak tartom, hogy szerző, ajánlatához képest, a mű teljes kidolgozásával — a tervezet alapján — megbízassék, a pályadíj kiadása a teljes mű fölött mondandó bírálattól tétetvén függővé.

Budapest, 1892. febr. 11.

Dr. Csánki Dezső s. k.
bíráló biz. tag.

II.

Tisztelt Választmány!

A Bay Ilona-féle pályadíjra az idén: *Corvin János élete, különös tekintettel korára*, című pályakérdés volt kitűzve, melyre egyetlenegy pályamunka érkezett.

E pályamunka tudományos értékéről szerencsém van a következőket jelenteni:

Mindenekelőtt bátor vagyok kiemelni, hogy a beérkezett pályamunka nem befejezett dolgozat, hanem egy hat fejezetre tervezett monographiának a töredéke, melyből a pályázó azonban csak az I-sö fejezetet (73 ívrétű lapon) dolgozta ki, míg ellenben a II., III., IV., V. és VI. fejezetnek csak a czímét és vázlatát adja, de az idő rövidsége miatt ki nem dolgozhatta.

A tisztelt választmánynak tehát elvileg határozni kell a fölött, vajjon a benyujtott pályamunka jelen csonka alakjában is, mikor a hat fejezetre tervezett munkából csak az első fejezet van kidolgozva, egyáltalában bocsáttassék-e pályázatra? s vajjon nem teremt-e a választmány a jövőre praecedenst, ha befejezett monographia helyett befejezetlen töredéket bocsát versenyre?

Alulírott, tekintve a bemutatott töredék tudományos értékét s azon körülményt, hogy a pályázó pályamunkájában a kiadott forrásokon kivül

a kiadatlanokat is kritikával használta, nevezetesen használta a münchení Hunyadi-levéltár okmányait, továbbá a bécsi udvari titkos, az országos és a muzeumi levéltár forrásait, melyeknek átkutatása sok időt és fáradságot igényel, de melyeknek felhasználása az ügy érdekében fölötte kívánatos, bátorkodik ajánlani, hogy a bemutatott pályamunka jelen töredék alakjában is pályázatra bocsáttassék, mert a pályázó történetírói felfogása, forrás-, kor- és tárgyismerete, a munkájában nyilvánuló tudományos készültsége, módszere és stilje elég garantiát nyujtanak arra, hogy a pályázó, ha a pályázati határidőt neki egy évvel meghosszabbítjuk s ő a pályamunkát a bemutatott tervezet keretében teljesen ki fogja dolgozni, irodalmunkat egy becses történeti monographiával fogja gyarapítani.

A nélkül tehát, hogy a jövőre praecedenst akarnék csinálni, bátor vagyok indítványozni: hogy tekintve a pályadíj szerény voltát, és tekintve a pályázó töredékének tudományos értékét, változtassuk meg a zárt pályázatot nyilt pályázattá és bízzuk meg a pályázót azzal, hogy egy év lefolyása alatt írja meg Corvin János életét teljesen, s ha ezt a választmánynak benyujtotta, — azon föltétel alatt, hogy a bírálók észrevételeit figyelembe veszi, — adassék ki neki a 30 arany jutalom.

Jelentésemet a m. t. választmány szíves jóakaratába ajánlva, vagyok

Budapesten, 1892. márczius 3-ikán

Csontosi János s. k.
vál. tag,
mint a Bay Ilona pályamunka egyik bírálója.

III.

Jelentés a »Hunyadi Corvin János« című pályaműről.

A pályamunkának kidolgozott első fejezete úgy a történeti kutatás, mint a felfogás és irály szempontjából kiváló műnek tekinthető. A további fejezetek vázlatos tervezete biztosítékot nyujt az iránt, hogy ha azok is kidolgoztatnak, a befejezett mű történelmi irodalmunknak minden tekintetben díszére fog válni.

Ezek után kívánatosnak tartom, hogy a Történelmi Társulat választmánya találjon módot — talán a pályadíjt kitűző nemeslelkű úrhölgy beleegyezését kikérve — a jutalomösszeget a pályázó részére biztosítani, a mennyiben bizonyos határideig a kész művet benyujtja.

Róma, 1892. márczius 12.

Fraknói Vilmos s. k.
vál. tag.

FELHÍVÁS.

Társulatunk a folyó évben az ügyrend 59-ik szakaszának megfelelőleg *Névkönyv*-et ad ki, mely már a legközelebbi napokban nyomtatás alá kerül. Hogy azt mennél pontosabb és megbízhatóbb munkává tehessük, kérjük mindazon tagtársainkat, a kik folyóiratunkat vagy egyéb kiadványainkat bármi tekintetben (czím, rang, állás, foglalkozás vagy lakás tekintetében) hibás czímszalaggal kapják, hogy alulírt társulati jegyzőt a hibára figyelmeztetni s vele helyes czímöket a folyó *április-hó végeig* levelező lapon közölni szíveskedjenek.

Nagy Gyula jegyző.
(Budapest, I. Vár, Országos Levéltár).

Alapitványaikat 1892. márczius hóban befizették:

Nagykőrös város közönsége ... ... 100 frt.
Nagyvárad » » ... ... 100 »
Máramaros vármegye » ... ... 100 »
Zsilinszky Mihály ... ... 35 frt.
Andrássy Gyula gróf ... ... 200 frt.
Maros-Torda vármegye közönsége 100 »
Fehérvármegye közönsége ... ... 100 »

Alapitványi kamatot fizettek:

Fraknói Vilmos 1892-re ... ... 10 frt.

Tagdijaikat 1892. márczius hóban befizették:

1887. évre.

Somorjai kaszinó
Scheffer Ákos

1888. évre.

Bangha Sándor dr.
Dercsényi Kálmán
Lányi Bertalan
özv. dr. Mayer Ágostonné
Márton József
Nagy Géza
Pasteiner Gyula

1889. évre.

Bangha Sándor dr.
Beregszászi áll. népisk. tantest.
Lányi Bertalan
özv. dr. Mayer Ágostonné
Soó Gáspár

1890. évre.

Beregszászi áll. népisk. tantest.
Bangha Sándor dr.
Beerwalszky Ján. dr.
Dercsényi Kálmán
Fábry Nándor
Farkas Balázs
Halász Ferencz
Kovalóczy Rezső
özv. dr. Mayer Ágostonné
Némedy testvérek
Id. Rucska János
Somorjai kaszinó
Turgonyi Lajos

1891. évre.

Ács Rudolf
Áldory Bertalan
Baligó János
Bangha Sándor dr.
Barabás Domokos
Becske Bálint
Beerwalszky Ján. dr.
Beregszászi áll. népisk. tantest.
Chrenóczy N. József
Czimer K. 2 frt 50 kr
Dékány Lajos
Demkó Kálmán dr.
Dercsényi Kálmán
Fábry Nándor
Farkas Balázs
Fejérpataky L. dr.
Forgách László gr.
Gecser Bertalan
Gyurinka Antal
Halász Ferencz
H.-M.-Vásárhelyi iparegylet
Hörk József
Husz Lajos
Király János
Kovács Imre
Kovalóczy Rezső
Kolozsvári ev. ref. coll. ifj.
Lánczy Gyula
Lenner Emil
Magyary Antal
Molnár Elemér (Adorjánházi)
Morva Miklós
Nagy Jenő
Németh Károly dr.
Németh Illés
Némedy testvérek
Nyeste Terézia
Piski-telepi áll. népiskola
Pulszky Károly
Rakovszky Iván
Rozsnyói kath főgymn. »Révai-kör«
Rucska János idb.
Somorjai kaszinó
S. Szabó J. (Naprágy)
Szalay Pál
Szilágyi János
Temesváry János dr.
Tóth Gyula (Eger)
Trencsényi Károly
Turgonyi Lajos
Ujfalussy Sándor
Zsendovics József
Znyo-Váraljai áll. tan. képezde

1892. évre.

Aradi Kölcsey-egylet
Aradi kaszinó-egylet
Ambró Béla 6 frt
Andrássy Kálmán
Andrássy János
Barabás Sámuel
Bartos József
Becske Bálint
Berger Sámuel ifj.
Bessenyei Mihály
Beszterczebányai kir. kath. főgymn. tanári kara
Böszörményi Elek
Brodszky Béla
Brujmann Vilmos dr.
Csornai praemontrei könyvtár
Csaplár Benedek
Cserna Károly
Dániel Gábor
Daray Vilmos
Dőry József br.
Franczen Alajos
Graenzenstein Béla
Gy.-fehérvári főgym.
Hamzus Gellért
Hosszu Lajos
Incze Károly
Iványffy Ede
Karafiat Márius dr.
Kristyory János
Ludajcs Miksa
Magyar Zsigmond
Mayerszky Vilmos
Molnár Imre
Molnár Ferencz
Mosonmegyei rég. s tört. egylet
Nemeskey Andor
Nyitrai nagyobb papnöv. int. magyar egyh. zi isk.
Ortvay Tivadar dr.
Osváth Ferencz Debreczen
Pécsi nemz. kaszinó
Petrovics Ferencz
Reviczky József
Rozsnyói főgymnas.
Simonides Károly
Somorjai kaszinó
Svajczer Gábor
Szabadkai főgymn.
Szalánczy Ferencz
Szatmári kir. kath. főgymn.
Szécsen Antal eln. gr.
Szombathely város közönsége
Váczy János
Vay Károlyné grnő
Valkovszky Miklós
Varga Lajos
Vértesaljai ref. egyh.
Verebi Végh István
Zöld Mihály
Zentai gymn. 50 kr.

Postahivataloktól 1891. évi szeptember és októberben közelebbi megjelölés nélkül jött összegek felvilágositásaiként érkezett.

A zsitva-ujfalui postahivataltól érkezett	5 frt	— kr	fizette:	Klobusitzky János
A n.-szombati » »	10 »	10 »	»	Helcz J., Thinagl J.
A rózsahegyi » »	15 »	05 »	»	Magy. társálgó kör
Az illavai » »	2 »	85 »	»	Paksi Sipeky Béla
A felső-györödi » »	5 »	— »	»	Agárdy János
Az árvaváraljai » »	5 »	— »	»	Kubinyi Miklós
Az illavai » »	5 »	— »	»	Paksy Sipeky Béla
A nyitra-ivánkai » »	4 »	99 »	»	Marchot Aladár

Felhivás a Magyar Történelmi Társulat érdekében.

A »Magyar Történelmi Társulat« 1892-ben ünnepli fennállása XXV-ik évfordulóját. Feladata egyfelől a magyar történetirás kútfőinek felkutatása, másfelől a nemzeti történetírásnak mívelése s a magyar történeti tudománynak irodalmi és társadalmi úton való fejlesztése. Forrás-kiadásain kivül jelenleg három folyóirattal rendelkezik:

I. SZÁZADOK.

Megjelenik minden hónap 15-én (jul. és aug. kivételével) évenkint tiz füzetben 57 és fél iven. Tartalmát értekezések, tanúlmányok, kisebb monographiák képezik, melyek mind eredeti forrás-tanulmányon alapúlnak, de a nagy közönség által is élvezhető módon vannak feldolgozva; apróbb közlések, egyes kisebb történelmi epizódok; történeti munkák ismertetése, bírálata s tárcza, mely a történetirodalmi mozgalmakkal ismerteti meg az olvasót. E rovatokhoz járul egy ujabb: a külföldi történelmi irodalom figyelemmel kisérése, melyben nemcsak a latin és germán hanem a szláv munkák és folyóiratok ismertetése is jönni fog. **A Századokat a társulat minden tagja 5 frtnyi évi tagdij fejében kapja.**

II. A TÖRTÉNELMI TÁR.

Megjelenik minden negyedévben 12 íves füzetben, félig feldolgozott forrás-tanúlmányokat, magyar történelmi levelezéseket, kisebb naplókat és forrás-munkákat, mívelődéstörténeti adatokat stb. tartalmaz. **A Történelmi Tárt a társulat tagjai 2 frt 80 kr kedvezményi áron kapják.**

III. MAGYAR TÖRTÉNELMI ÉLETRAJZOK.

Az 1892-ik folyama **Nagy Lajos** és **Fejér Mihály** életrajzát hozandja. A Társulat tagjai 5 frt kedvezményi áron kaphatják.

Mind a tagdij, mind az előfizetési pénzek a Társulat pénztárába (Budapest, postatakarékpénztár) küldendők.

Kérjük tisztelt tagtársainkat, sziveskedjenek neveiket az utalványlapon olvashatólag kiirni, s megjelölni a beküldött összeg rendeltetését.

A társulat egyik kiadványa Br. Radvánszky Béla műve:

„HÁZI TÖRTÉNELMÜNK EMLÉKEI“

melynek első osztálya I. kötete Bethlen Gábor fejedelem udvartartását és számadás könyveit tartalmazza. E nagybecsű vállalat második kötete, mely az erdélyi fejedelmek szakácskönyveit hozza, közelebbről meg fog jelenni. Társúlatunk tagjai a megjelent (27 ny. ívnyi) I. kötetet 4 frt bolti ár helyett **2 frt 40 krért** rendelhetik meg a titkárnál (Budapest, Egyetemi könyvtár).

A M. Tört. Társulatnak minden mívelt honfi és honleány tagjává lehet, ki ez iránti szándékát vagy a pénztárnoknál vagy a titkárnál jelenti. Egy évi tagdij a rendes tagok számára 5 frt.

Alapító taggá lehet az, ki egyszer-mindenkorra száz frtot befizet: s ezért a Századokat kapja. A ki kétszáz frtot alapít, az a Századokat, Történelmi Tárt s Magyar Történeti Életrajzokat esetleg a Társulat más kiadványait kapja az alapitvány fejében.

Szilágyi Sándor,
a Magyar Történelmi Társulat titkára.